

XV-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhtisarı ve Tuzlaların İşletme Nizami

Doçent Dr. Lütü Güçer

İklim şartlarına ve toprağın jeolojik yapısına tâbi bulunan tuz istihsâli bakımından Osmanlı İmparatorluğu çok müsait bir coğrafî durumda olması hasebiyle tuzu bol olan bir memleket sayılmakta idi. Bu güne kadar elimize geçen vesikalara göre, bu geniş ülkenin sahillerinde, bir kısım göllerinde ve yer altı tuz yataklarında tuz istihsal edilen yerleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür :

Akdeniz sahillerinde, Kıbrıs, Ayas, Becin (Menteşe Livası), Patnos (Aydın Livası), İzmir, Menemen, Rodos, Çandarlı, Midilli, Kızılcatuzla, Enez, Gümülcüne, Selânik, Ağriboz, Mora, İnebahtı'da, Adriyatik sahillerinde Avlonya ve Delvine'de, Karadeniz bölgesinde Ahyolu, Tekfurköyü'nde, Anadolu'da, Koçhisar gölü'nde, Hacıbektaş ve Divriği'de, Rumeli'de İzvornik'de, tabî devletlerden Buğdan, Eflâk, Transilvanya ve Ragüza'da tuz istihsal edilmekte idi.

Bu liste ile Osmanlı İmparatorluğunda tuz istihsal edilen yerlerin tamamını vermiş olduğumuz iddiasında değiliz. Bu konudaki araştırmalar ilerledikçe elde edilecek vesikalar ile bu listeyi daha da zenginleştirmek mümkün olacaktır.

Tuz, tetkik mevzuumuz olan devirde «deshydratation» hassasından istifade edilerek balıkçılık, zeytincilikte, bir kısım sütli maddelerin, sebze ve meyvelerin muhafazasında kullanılmakla beraber, daha ziyade İmparatorlukta yaşayan nüfusun ve hayvanatın doğrudan doğruya istihlâk ettiği bir besin maddesi ve bu hususiyeti ile kütleyi alâkadar eden bir mahsul sayılmakta idi.

Tuzun istihsali, nakiyatı ve ticareti oldukça geniş bir kütleye iş imkânı temin etmekte, büyükçe bir sermayeyi harekete getirmekte, İmparatorluğun malî kaynakları arasında küçümsenmeyecek bir

yer tutmakta, hülâsa tuz, devletin sosyal, ekonomik ve malî hayatında mühim bir rol oynamakta idi.

İmparatorluğun sosyal, ekonomik ve malî hayatında büyük bir yer işgal eden tuz problemi, daha imparatorluğun kuruluş devrinde idarecilerin gözünden kaçmamıştır.

Osmanlı Beyliği ilk fütühatını hususiyle tuzla'ların faal bulunduğu coğrafi bir bölge içinde yapmış ve bu maddenin istihsali ve ticareti ile yakından ilgilenmiş, bu konuda ömrü çok uzun sürecek olan bir nizamlama faaliyetine girişmiş, devlet müdahalesinin tabii bir neticesi olan sosyal kaynaşmaları yaşamış ve onları halletmek zorunda kalmıştır.

Bu kısa incelemede, tuz istihsalinin teknik teferruatına girmeden, Osmanlı idaresinin tuz mevzuunda almış olduğu tedbirleri yani istihsal, nakliyat ve ticaretine koymuş olduğu «nizamı» tetkik edeceğiz.

TUZLALARIN İŞLETİLMESİ, TUZ İSTİHSALI VE DEVLET

Osmanlı İmparatorluğunda tuz, istihsalinden başlayarak istihlâke tevdi edildiği âna kadar, anbarlama, nakliyat, ticaret safhalarında bir devlet teşebbüsü ve devlet inhisarı olarak karşımıza çıkmaktadır.

1 — Tuzlaların mülkiyeti mes'elesi :

Osmanlı İmparatorluğunda devlet, istihsal faktörlerinden tabiata, tuz istihsaline müsait sahiller, göller ve yeraltı tuz yataklarına, el koymak suretiyle, kaynağından itibaren tuzu bir devlet malı haline koymuştu.

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğunda, madenler, taş ocakları, bir kısım ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları ve boyahaneler, mumhaneler, simkeşhaneler gibi bir kısım endüstriyel faaliyetler ve darphanelerde olduğu gibi en verimli tuzlaların mülkiyeti devlete ait idi.

Bu kaynaklardan elde edilen tuz da devletin malı sayılmakta idi. «mal benimdür, âmilin değıldür, ana göre ihtimam edeler» [1].

Tuzlalarda, buharlaşma havuzları, isâle kanalları, arklar, istihsal edilen tuzun muhafazasına yarıyan anbarlar ve işletme binaları da devlet malı sayılıyor ve bunların bakım ve onarım işleri devlet tarafından ifa ediliyordu.

Tuzlaların her zaman istihsale hazır bir halde bulundurulması için yapılması lüzumlu masraflar büyüklüğüne göre iki yolda finanse edilmekte idi.

a — Her sene yapılması mütad olan ufak bakım ve onarım masrafları, tuzlaları devlet nâmına işleten kimseler tarafından yapıyordu. Aydın Livasına ait 148 numaralı mufassal defterde bu prensip «Batnos» memlehasına âit bir kayıta «lâzım olan harc-ı mâkul âmil tarafından ola» [2] şeklinde ifade edilmiştir.

Aşağıda bir kısım verileri neşredilen Ahyolu memlehasına âit «rûznâmçe» yevmiye defterlerinde de tuzla için ifa edilmiş olan bakım ve tamir masrafları, âmiller tarafından yapılmış ve neticeleri yevmiye defterine aksettirilmiştir.

b — Tuzlaların büyük masrafları icap ettiren tamirat işleri ise devlet tarafından yapılmakta idi.

Gerçekten Aydın Livasındaki Bantos tuzlasının tamirâtı için 27 Aralık 1578 tarihinde verilmiş olan bir hükümde [3] bu hususu açıkça görmekteyiz: Aydın ve Saruhan Livalarında havas-ı âtika mukataalarını teftiş etmekte olan Mevlânâ Abdurrahman, merkeze ulaştırdığı bir arz ile adı geçen memlehanın tuz stoklarına tahsis edilen anbarının yıkılıp harap olduğunu, tuzla civarında cereyan eden Menderes nehrinin kış günlerinde tuğyan ederek tuzlanın buharlaşma havuzlarının tath sularla dolduğunu, tuz istihsal mevsiminde denizden tuzlaya su ulaştırın isâle kanalının yıkıldığını, bu sebeple zamanında deniz suyunun buharlaşma havuzlarına salıve-

[1] Kanunnâme-i Sultani Ber müceb-i örf-i Osmani, Inalcık-Anheger neşri, Ankara 1956. vesika 25, sah. 35.

[2] Başvekâlet arşivi, 148 nolu Aydın mufassalı, varak 93b.

[3] Başvekâlet Arşivi 41 No. lu Muhimme Defteri sah. 290, Hk. 621. Tarih : 7 Zilkaade 987.

rilmediğini, Aşağı Boğaz diye anılan boğazın da denizin devamlı tahribatı sonunda yıkılıp deniz suyunun durmadan bir kısım buharlaşma havuzlarını istilâ ettiğini bildirmiş ve senede 10.000 deve yükü tuz istihsal eden bu memlehanın tâmir edilmesi lüzumunu hükûmete telkin etmiştir. Müfettişin bu raporu üzerine merkezden verilen hükümde, «Hükm-i Şerîfim vardıkda bir ân tehir etmeyüp, ehl-i vukuf ve yarar *muhamminler* ve *mî'marlar* ile zikrolunan mevâziin üzerlerine varub tâ'mir ve termînine *ne mikdar akça lâzım olduğın* tahmîn-i sahîh ile tahmîn idüb vuku'u üzere yazub arz» etmesi bildirilmiş ve bu arzdan sonra verilecek emir mucibince işe başlanacağı hatırlatılmıştır.

Küçük tuzlalar ve önemsiz tuz madenlerinin hususî şahısların mülkiyetine terkedildiği de vâki idi. 4 Ağustos 1580 tarihli bir dîvan hükmünden anlaşıldığına göre Seyyid Şaban isminde birisi İstanbul'a gelip, Sivas kazasında İmâret ve Mescitli köyleri arasında hiç bir kimsenin dirliğine dahil olmıyan ve her hangi bir mukataanın gelirleri arasında kayıtlı bulunmıyan bir miktar tuzlu bir bölgenin «şöre» mevcudiyetini ihbar ederek kendi sermayesiyle burayı işletmeye istekli bulunduğunu ifade etmiştir. Bu teklif üzerine verilmiş olan hükümde herhangi bir mukataaya zararı bulunmamak, hasıl olacak tuzun $\frac{1}{2}$ ini miriye vermek şartıyla, dilek sahibinin bu teşebbüsüne mâni olunmaması emredilmişti [4].

Mülkiyeti devlete ait tuzlaların, devlet mallarının hususî şahıslara temlik ve vakfedilmesini tanzim eden umumî hükümler dairesinde devlet büyüklerinin mülkiyetine terk ve vakfedilmesi de mümkündür.

Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğunda vakıf tuflalara da rastlanmaktadır.

Ayazmend kazasına tâbi *Kara-Tuzla*, Bursadaki Muradiye evkafının malı idi [5].

Divriği'deki Mahu memlehasının senelik hâsılatı olan 45.000 akçanın 15.000 i, ($\frac{1}{3}$ hissesi) 25 Ocak 1582 tarihinde Padışah tarafından vakfedilmiştir [6].

[4] Müh. Def. No: 43, sahife 163, Hk. 295 Sivas Kadısına.

[5] Müh. Def. sh. 42, Hüküm 228, Tarih, Evâhir-i R. 1089.

[6] Tapu Kadastro 153 No. lu Divriği Mufassal def. Sh. 56.

Hükûmet, Osmanlı ülkesinin bütün iktisadî kaynakları gibi devlet malîyesinde ve halkın beslenmesinde önemli bir yeri bulunan tuzlu araziye, tuz istihsaline müsait sahilleri her zaman istikşaf ediyor, bu konuda mahallinden yapılan ihbarlar üzerinde hassasiyetle duruyor ve bu kaynakların işletme imkânlarını tesbit maksadıyla gerekli incelemeleri yaptırmaktan geri kalmıyordu. Önemli tuz kaynaklarını devlete maaleiyor ve mevcut bir mukataaya ayrı bir vâridat kalemi şeklinde ilâve ediyor veya mülkiyetini hususî şahıslara terk ve bu nev'i küçük ferdî işletmelerden ayrılan devlet paylarına sahip çıkıyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğunda tuzlalarda devlet istihsal faktörlerinden tabiatı, bizzat kurup devamlı şekilde istihsale hazır bir durumda bulundurduğu sâbit tesisatı —isâle kanalları, dinlendirme havuzları, arklar ve buharlaşma havuzları— ile istihsal faaliyetinin emrine koşmuş bulunuyordu.

2 — Tuzlalarda emek ve işçiliğin organizasyonu :

Tuzlalarda istihsal faaliyetinin devlet eliyle temin edildiğini gördükten sonra emek unsurunun durumunu tetkik edebiliriz.

Osmanlı ülkesinde devletin doğrudan doğruya alâkadar bulunduğu diğer bütün istihsal ve istihraç faaliyetlerinde olduğu gibi [7] tuzlalarda da doğrudan doğruya istihsal faaliyetinde, nakliyat işlerinde çalışan emek sahiplerini bu işlere bağlayan usul ve kaideler konmuştu.

Osmanlı idarî ve malî mevzuatında tuzlalarda deniz suyunu, tuz istihsal edilen sahalara salan kanallara bakan, buharlaşma havuzlarında tuz elde eden, bu tuzları anbarlara taşıyan, gerektiği zaman tuzlanın aslî ve talî tesisatını tamir eden kimselere *tuzcu* denilmekte idi.

Tuzlalar civarında bulunan köyler ve kasabaların bazan bütün faal nüfusu «tuzcu» luk müessesesi ile tuzlaların yukarıda belirtilen aslî ve talî istihsal faaliyetinin devamlı iş gücü haline sokulmuştu.

Hâkana mahsus defterlerde *tuzcu* oldukları belirtilen kimseler devamlı olarak bu vazifeye bağlanmış oluyorlar, devlet tuzlalarının

[7] Bilhassa çeltik ziraatında «çeltikçi», maden ocaklarında «madenci» ve kömürcü müessesesi.

da temin ettikleri işin mukabilinde devlete ödemekle mükellef buldukları bir kısım vergilerden devamlı şekilde muaf kılınıyorlardı.

Böylece Devlet *tuzculuk âdeti* ile bir kısım vergi borçlarını devamlı olarak affetmek yolu ile bir kısım tuzlaların her zaman emrine hazır bir durumda iş temin etmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bir kısım tuzlalara bu şekilde bağlanmış nüfus bir hayli kalabalıktı. Mentеше Livasındaki Beçin tuzlasında muhtelif köylerde ikamet eden, 274 hane [8], Ahyolu tuzlasında nefsi Ahyolundan «Hane-mücerred cem'an» 1047 kişi [9], Selânik tuzlasında cem'an 1546, Silistre livasına tâbi Tekfurköyündeki tuzlada 56 [10], Gümülcine Livâsına tâbi Herşe tuzlasında 147 [11], Ağriboz Livâsına tâbi İstefe tuzlasında cem'an 105 [12], aynı livada İzdin tuzlasında cem'an 28 [13], Avlonya'ya tâbi üç tuzlada 36 [14] kişi, Hüdavendigâr Livasındaki Kızılcatuzlanın arklarına hizmet eden cem'an 343 kişi [15] olarak tesbit ettik.

Emeklerini, tuzlaların çeşitli hizmetlerine vakfeden bu tuzculara tanınmış olan malî muâfiyetlere gelince :

Tuzcular umumiyetle örfî tekâlif [16] ve bütün avâriz-ı dîvâniyeden muâf ve müsellemler kılınmışlardı. Bunun dışında diğer reâyanın ödemekte olduğu bir kısım vergilerden de indirimler yapıldığı vâki idi. Bu konuda tesbit edebildiğimiz indirimleri şöylece hü-lâsa edebiliriz :

[8] Başvekâlet Arşivi 110 numaralı Mentеше Mufassalı, varak 51, 59 ve 71.

[9] Tapu Kadastro 86 numaralı Silistre Mufassalı, varak 214.

[10] Tapu Kadastro 83 numaralı Silistre Mufassalı, varak 320

[11] Tapu Kadastro 187 numaralı Gümülcine Mufassalı.

[12] Başvekâlet Arşivi 157 No. lu Ağriboz Mufassalı, varak 68.

[13] Tapu Kadastro 183 No. lu Ağriboz Mufassalı, varak 408.

[14] Tapu Kadastro 62 No. lu Avlonya Mufassalı, varak 7.

[15] Tapu Kadastro 570 numaralı Hüdavendigâr Selâtin Evkafı Defteri, varak 2b, 3b.

[16] Tekâlif-i Örfiye umumiyetle «Sekkân» salgun, ulak vermek, arpa, buğday, saman salınmak (nüztül), cerchor, Hisar yapmak, kürekçi vermek, hıristiyanlar için oğullarını yenîçeriliğe vermek ve sürgün çıkarmak mükellefiyetlerini içine almaktadır.

Mentesedeki Beğin tuzlasında çalışan köylüler çift resmini 3 akça olarak ödüyor, bennak ve karalar hiç bir resim ödemiordu [17]. Silistre'ye tâbi Tekfurköyündeki tuzla'da çalışan kimseler ispenc resmini 12 akça olarak ödüyordu. (diğerleri 25 akça) [18]. Ahyolundaki tuzcular bağlarının mahsulünden «şiradan» kaduz başına 15 akça, tuzcu olmıyanlar ise aynı ölçüden 25 akça ödüyorlardı [19].

Tuzculuk müessesesi, yalnız tuzlalarda istihsal faaliyetinde bulunan emekçilere değil, daha aşağıda tuz nakliyat ve ticaretinde teferruatlı bir şekilde anlatacağımız nakliyatçılara da tatbik edilmekte idi [20].

Menteşe'de 274, Ahyolun'da 1047, Selânik'te 1546 kişiden ibaret oldukça kalabalık guruplar halinde tuzlaların emrine koşulmuş işçi guruplarının tuz istihsalinde ne yolda kullanıldığını kat'iyetle gösteren vesikalara rastlıyamadık. Bununla beraber, 928 tarihli ve 111 numaralı Hüdavendigâr Livası Mufassal Defterinde Kızılcatuzlanın teknik ve sosyal organizasyonunu aksettiren mühim bir kayıt ile Ahyolu memlehasının rûznâmçe defterlerinin yazılış tarzından istifade ederek bu konudaki araştırmaların ileride getirebileceği kesin vuzuha intizâren aşağıdaki hususları söyleyebiliriz.

Tuzlalarda deniz suyunun buharlaşması için hazırlanmış olan havuzlara, Osmanlı mevzuatında *Ocak* [21] veya *Gölek* [22] denilmekte idi.

[17] 110 numaralı Mentese Mufassalı varak 71b.

[18] 83 numaralı Silistre Mufassalı, sah. 320.

İzdin, İstefe tuzlaları ile Avlonya tuzlalarında çalışan tuzcular cizyeden ve ispencden muâf idiler. Bak: 158, 183 No. lu Ağriboz ve 62 No. lu Avlonya Mufassalı.

[19] 86 numaralı Silistre Mufassalı sah. 214.

[20] Bak. sahife (121 - 122).

[21] «Ve kurbunda vâki olan Menderes (büyük Menderes) dimekle marûf Nehr-i azim eyyâm-ı şitâda tuğyan ettikce Sulehâ'i Kebir dimekle meşhur memlehanın üzerine cereyan idüb tuz hâsil olcak ocaklara sel yürümekle» Müh. Def. 41 sah. 290 Hk. 621. fi 7 Za. 987. «ve tuz bitecek zamanlarda deryadan su salıverilecek boğaz sed olub Tuz ocaklarına vaktiyle deryâdan su salıvirimeye meccâl olmayub» aynı yer.. «Cemâat-i mezkûre ki Varul Tuzlasının ocaklarını açıp hâsil olan tuzu anbarlayub». III No. lu Mentese Mufassalı varak 58a; «el'an 415 ocak tuzla işlemesi 188 ocağın zikrolan tuzcular işleyip» aynı defter varak. 59a; «sonra yeni ocaklar çıkıp ziyade reisler olmuş âmil ihti-

1531 — 1532 senesinde Hüdâvendigâr livasına tâbi Kızılca Tuzla'da mevcut 720 buharlaşma havuzu *reis* denilen kimseler arasında aşağıdaki şekilde tevzi edilmiş bulunmakta idi

«Nefs-i Kızılca tuzlada mamûl olan reisliklerin reisleri cihetleriyle bunlardır ki zikrolunur.

	<i>Gölek</i>
Reis 'an kadim Mustafa veled-i Kırâğ	50
» » » Ali veled-i Hızır	60
» » » Hasan Çelebi veled-i Mehmed	80
» » » Yakub veled-i Hüseyin	30
» » » Mehmed ve İsa Bali ebnâ-i Hacı Hamza ...	60
» » » Ali veled-i İhyas	30
» » » Yakub veled-i Ali	30
» » » Cafer [**] ve Hasan ve Ali ve Mahmud ve Sefer Hızır Bey	80
» » » 'An evlâd-ı Timur Kaasım ve Ali Paşa ve Mustafa ve Mehmed	80

Bu zirk olan reisler evvelden sonra yeni ocaklar çıkıp bunlardandır ki zikrolunur :

Reis Hacı Hüseyin veled-i Kemal	40
» İsmail veled-i Yunus Sinan	30
» Mehmed Çelebi veled-i Muslihiddin	30
» Mehmed ve Ahmed Ebnai Alâeddin	80
» Habib Fıkıh	40

Bu zikrolan reislikler defter-i atıykden naklolundu. [*].

Ahyolu memlehasının 1492 - 1495 senelerine ait hesaplarını ihtiva eden defterlerin tetkikinde günlük muamelât işlenirken satışlara ait kayıtlarda da «Milh-i Todor Portovin», «Milh-i Todor

yacıyle ve padişahımız berâtı ile 111 numaralı Hüdâvendigâr Mufassalı varak. 511a.

[22] B. V. A. 111 numaralı Hüdâvendigâr Livası Mufassalı, varak. 511; Halil İnalçık ve Angeher tarafından nesredilen bir kısım vesikalarda, tuzlarda kullanılan ve nâşirlerinin de pek hakkı olarak müstensihhin bir hatasına atfettiği kürek terimini «Gölek» olarak tashih etmek lâzımdır.

[*] Başvekâlet arşivi; 111 No. lu Hüdâvendigâr mufassalı, varak. 511.

[**] Mezkûr Cafer müteveffâ olub yeri Tâceddin veled Ömer Fakiha sadaka olundi. Bâ berât-ı Padişahî.

Palikari», «Milh-i Kosta Manol», «Milh-i Metropolit», «Milh-i Vrata» v.s. gibi tuzun kime âit olduğunu gösteren büyük başlıklar altında, tuzun kime satıldığını, müşterilerin her birine satılan tuzun miktarı işaret edilmiş ve tuz sahiplerine tahsis edilmiş hesapların sonunda satılan tuzun miktarı yekûn olarak gösterilmiştir. Tuzları satıldıkça tuz sahipleri aylık defterlerde sık sık tekrür etmekte ve satılan tuzların yekûnu her def'asında kaydedilmekte olduğuna göre tuz sahibi olarak zikredilen bu şahısların Kızılca-tuz-ladaki reislerin durumunda oldukları şüphesizdir.

Ayazmend kazasına tâbi *Karatuzla* mukataasını iltizama almış bulunan iki ortak arasında husule gelen bir anlaşmazlık dola-yisiyle verilmiş bulunan «Eylül 1678» tarihli bir dîvan hükmünde de adı geçen tuzlada elde edilen ve anlaşmazlık mevzuu olan tuzun miktarını tahmin eden hey'etin içinde bu tuzlanın iki reisinin de dahil olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz [23].

Buraya kadar serdedilen vesikaların ışığı altında muayyen iş gücünü temsil eden kalabalık tuzcu guruplarının mevcut işte (tuz-lalardaki havuzlara ve tâli tesislere) ne yolda kullanıldığını açıklı-yabiliriz. Tuzlalarda mevcut buharlaşma havuzlarının 20, 30, 40 ve hattâ 80 havuzdan ibaret guruplar halinde, bir nevi alt müteşebbis durumunda bulunan reislere terk edildiğini, tuzlada çalışacağı tas-rih edilen işçilerin bu reislerin emrine verildiğini söyleyebiliriz. Re-isler tuzla âmîlinin tensibi ile padişah tarafından tayin ediliyor ve kendilerine bu vazifelerini (cihetlerini) gösteren beratler verili-yordu.

Reisler havuzlara bakıyor, tuzcuları çalıştırıyor, hasıl olan tuz-ları alıyor ve tuzlanın âmiline teslim ediyorlardı. Tuzlalar inkişaf edip havuzlar çoğaldıkça [24], mevcut reisler vefat ettikçe yerle-rine çocukları müştereken reis oluyor ve işe devam ediyorlardı.

Devletin tuzlaya tahsis ettiği tuzcuların zamanla artan sayı-ları da bu duruma intibak ediyor [25] ve bu konuda «işsizlik» buh-ranları doğmuyordu.

[23] Müf. Def. 96 sah. 42 hük. 228 Evâhir R. 1089.

[24] «Bu zikr olan reisler evvelden, sonra yeni ocaklar çıkıp ziyade re-is olmuş âmîl ihtiyar ile ve padişahımız beratı ile» Başvekâlet Arşivi 111 nu-maralı defter, varak 511a.

[25] «Varul tuzlasında otuz tuzla (ocak) eşerler avârizdan mu'af ola-

O devirde devlet idarecilerini tuzlalardaki istihsal imkânlarını mevcut iş potansiyeline uydurmağa sevkeden bu mihanikî prensip her zaman tahakkuk etmiyordu. Muayyen bir devirde tuzcuların sayısı artabiliyor ve inkişaf şartları tabii muhit ile sınırlanmış olan bir kısım tuzlalar bu iş hacmini mas'edemiyordu. Bu gibi hallerde devlet bir kısım tuzcuları tuzculuktan ihraç ve başka vazifelere tâyin ediyordu [26].

Tabii muhitin imkânları bakımından genişlemeğe müsait bir kısım tuzlalar da iç ve dış pazarların tesiri ile hükûmetin her zaman âmâde bulunduğu iş potansiyelinin hududunu aşarak genişliyebilirdi. Mentеше Livasına tâbi Becin tuzlasının bir kısım tuzcu guruplarında kaydedilen artışa muvazi olarak ocaklar da mevcut iş hacmini fersah fersah geçen bir inkişafa mazhar olmuştu. 1583 (991) senesinde Beçin tuzlasında mevcut 415 ocaktan 205 i bu tuzlanın emrine verilmiş 274 hanelik tuzcular tarafından işleniyor, geri kalan 210 tanesi de hususî teşebbüse terk edilmiş bulunuyordu [27].

Tuzcuların ücretleri :

Çeşitli malî muafiyetlerle hükûmet tarafından tuzlaların demirbaş iş gücü hâline sokulmuş olan tuzcular, her sene tuz istihsal devresine girmeden evvel tuzlaların isâle kanallarını, arklarını, dindendirme ve buharlaşma havuzlarını temizliyor ve tuzun toplanma mevsiminde bizzat işin başında bulunarak havuzlarda biriken tuzu toplayıp tuzlaların âmillerine teslim ediyorlardı. Tuzun istihsalinde

---

gelmişlerdir deyü Defter-i masturdur. Halâ evlâdımız ensâlu mütezâid olmağın 35 tuzla işlemek üzere mükarrer olundu». Mentеше M. A. 110, Varak 58a «Şimdiye değin cemâ'at-i mezbûre 81 tuzla işleyüb avârizdan ve rüsûmdan muaf ola gelmişlerdir. Halâ haneleri mütezâid olmağın minba'd 111 tuzla işlemek üzere mukarrer olundu» aynı yer.

[26] Hâneleri çoğaldığı için 81 ocak yerine 111 ocak işlemeğe mezun kılınan Börkeçiler köyünden 28 tuzcunun «tuzculuk hizmeti ref olunarak» «Der-gâh-ı Muallâ yeniçerilerinin geçesini» işlemekle vazifelendirilmişlerdir. 13. Za. 983 (15 Mart 1576).

[27] «Memleha-i Varul tâbi-i Beçin, e'ân 415 ocak tuzla işlenir yüz seksen sekiz ocağın zikrolan tuzcular işleyüb ve 17 tuzlasın dahi Karye-i Varul re'âyasından 17 nefer kimesne ki tafsili karyesi içinde yazılmıştı. Anlar işleyüb ma'adası akçe ile işlenüb..» 110 numaralı Mentеше Mufassalı, varak 59a.

başlıca rolü oynıyan bu emekçilere diğere re'âyanın ödemekte olduğu bir kısım vergilerden sağlanmış olan mutlak muafiyet ve diğere bir kısmından yapılmış indirmelerden başka tuzlanın gayri sâfi hâsılatından bir ücret te verilmekte idi. Vergi muafiyeti yanında tuzculara ödenen bu ücret emine teslim edilen tuzun miktarı ve bînetice tuzlada sarfedilen emekle mütenasip, bir nevi kâra iştirak payı mahiyetinde idi.

Teslim ettikleri tuz ile kazançlarının arttığını gören tuzcular tabiatıyla daha fazla hizmete bağlanıyorlardı ve bu hal de tuzlalar da tuzcuların işe devamını sağlıyordu.

Birçok tuzlalarda «ücret», Ahyolu tuzlasında «öşri tuzcıyan» denilen ve genel olarak nakden ödenen bu iştirak paylarının miktarları, tediye şekilleri tuzladan tuzlaya değişmekte idi.

Ahyolu tuzlasında tuzun emine tarafından satışı sırasında tahsil edilen satış bedeli (30 akçaya satılan bir mezur tuzun 30 akça olan bedeli) üzerinden 2 akça [28], Rodos tuzlasında tuzun tuzla eminine teslimi sırasında bir kile tuz için 4 akçe [29], Anapoli tuzlasında kezâlik tuzların emine teslimi sırasında 1,5 mezur gelen bir sepet tuz başına 2 akça [30] olarak ödenmekte idi. Avlonya Livasındaki muhtelif tuzlalarda çalışan tuzculara, yine tuzun tuzla âmiline teslimi sırasında 32 okka gelen beher mezür için 10 akça 6 pul [31] ücret veriliyordu. Çeltik mevzuatındaki «sülüs sülüsan» usulüne uyararak satılan tuzun bedelinin 1/3 nisbetinde tuzcu hakkı veren tuzlalar da vardı [32].

Osmanlı İmparatorluğunda tuzculara ödenmekte olan ücretler konusunda elde edebildiğimiz bu misallerden birincisi (Ahyolu tuzlası) tuzlanın gayri sâfi hasılatının % 6.6 sı, sonuncusu ise (Ayas tuzlası) gayri sâfi hâsılatının % 33 ünü temsil etmektedir.

Adana (Ayas) tuzlasında tuzculara temin edilen bu yüksek kazanç, Osmanlı İmparatorluğunun bir kısım memleketlerine tuz it-

[28] Tapu Kadastro. 83 No. lu Silistre Mufassah, varak 75. Aynı zamanda bak zeyil.

[29] Ö. L. Barkan, Kanunlar, Rodos ve İstanköy Kanunu; Mad. 10, sh. 340.

[30] Tapu Kadastro 24 No. lu Mora Mufassah, varak 134.

[31] Tapu Kadastro 62 No. lu Avlonya Mufassah, Kanunnâme.

[32] Tapu Kadastro 378 No. lu Adana icmâli, varak 13a.

hal ve satma inhisarına sahip Ragüzalı tuz tüccarlarına tanınmış olan $\frac{2}{3}$ = % 66 kazanç ile [33] Tuna iskelelerine Eflâk tuzu getiren eflâklı ve yerli tüccarlara sağlanmış bulunan % 50 kazançtan [34] bir hayli düşüktür.

3 — Kapital ve Tuzlaların idaresi :

Osmanlı İmparatorluğunda tuz istihsal faaliyeti ile bu madde-
nin nakliyat ve ticaretinin finansmanına lüzumlu sermaye, tabiat
ve emek unsurlarında gördüğümüzün aksine, devlet tarafından te-
min edilmiyordu. İmparatorluk malî sisteminde muayyen bir işin
yürütülmesi için belli miktarda bir paranın ayrılması, modern bir
terim kullanmak lâzım gelirse, bir işin devlet bütçesine konan tah-
sisat ile ifası veya mevcut bir işletmeye devlet parasından yardım
yapılması «subvention» gibi prensipler çağdaş Avrupa devletlerin-
deki tatbikata paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu maliyesinde
de henüz yerini bulamamıştı. Bu sebeple yukarıda istihsalden iti-
baren istihlâke intikal edinceye kadar bütün safhalarında bir dev-
let teşebbüsü, bir devlet inhisarı olarak tavsif ettiğimiz tuz inhi-
sarında devlet sermayesi girmiyordu. Devlet bu fonksiyonlar için
hususî sermayeyi angaje ediyordu. Devletin yakın kontrolü altında
bir tuzlada istihsal edilip, yine devletin kontrolü altında nakil ve
istihlâk bölgelerinde satılan tuzların devlete temin ettiği geliri
gösteren müstakil bir malî kaynak mânasına «Mukata'a-i Memle-
ha-i» veya «Emânet-i memleha-i...» şeklinde, «Mukata'a ve Emanet»
denilmekte idi.

Şahsî sermayesi ile «tuzlada istihsalde bulunmak ve hasıl olan
kârdan devletin beklemekte olduğu belli vâridatı devlete teslim et-
mek işini üzerine alan kimselere böylece, filân tuzla mukataasının
âmili, emîni, nâzırı, mültezimi denilmekte idi.

Emanet ve İltizam terimlerini modern idare hukuku ve devlet
işletmeciliğinde tazammun ettiği mânaları ile almak çok tehlikeli-
dir... Olsa, olsa, emin-emanet, mültezim-iltizam terimleri Osmanlı
idarî literatür ve malî mevzuatında muayyen bir kaynaktan devle-
tin beklemekte olduğu geliri sağlamak kaydı ile belli bir teşebbüsü,

[33] Bak. sah. 113.

[34] Bak. sah. 117.

işletmeyi deruhde eden kapital sahibinin durumunu anlatmaktadır.

Eğer bu kapital sahibi bir devlet memuru ise kendisine emin, deruhte ettiği teşebbüse de emanet denilmekte, eğer bu kapital sahibinin resmî bir sıfatı yok ise kendisine mültezim denilmektedir. «Âmil» terimi ise «bir işte amel eden, işin başında bulunan, istihsal faaliyetinde bulunan bir işi yürüten» mânasına gelmekte ve şahsın vasıfları üzerinde durulmadan bir mukataa'nın ve bu mukata'aya dahil çeşitli kaynakların, çeşitli iktisadî fonksiyonların başında bulunan kimesneyi ifade için kullanılmaktadır. İster devlet memuru olsun, isterse hiç bir sıfatı olmıyan şahıs bulunsun, devlete muayyen bir tuzladan beklediği vâridatı (geliri) temin etmek vâdi ile tahvil denilen 3 senelik bir zaman devresi için işletmenin başına geçen kapital sahibi bu işin uhdesinden geleceğine dair teminat veriyor, tuzlada istihsal ve anbarlama, satış fonksiyonlarını idare, bu fonksiyonların finansman işlerini ifa eden bir işletme şefi hüviyetini iktisab ediyordu.

Eminler veya mültezimler bu vazifelerini gösteren beratları ile işletmenin merkezinde oturuyor, işletmenin istihsal faaliyetlerini mevcut örf, âdet ve kanun dairesinde yürütüyor, elde edilen tuzları istihlâk merkezlerine naklediyor, satış işlerini kanun dairesinde tanzim ediyor ve bütün finansman işlerini üzerine alıyordu.

953 tarihli 148 numaralı Aydın Mufassal defterinde işletmenin başına geçen kapital sahibinin rolü şöyle hülâsa edilmiştir : «Memlehalarda eğer tuz az yeter eğer çok yeter cümlesi mukata'asına göre amillerin olub tarik-i mesârif-i mahude üzere her kadılgâ götüreler ve ummal uhdesinde olan mukata'aya bittemâm cevap virilüb hizane-i âmire malından bir akça kesr ve noksan olmya lâzım olan harc-ı mâkul amil tarafından ola » [35].

Emîn veya Mültezimler tuzun istihşâl ve stok edilmesi, satış bölgelerine sevki ve satılması, satış bedellerinin tahsili işlerini ifa ederken karşılaşacağı bütün müşküllerde bölgesine dahil kadılar, subaşilar, nâibler ve kethüdâlardan diğer bütün berat sahipleri gi-

[35] Varak 93b. Aynı kayıt 983 tarih ve 167 numaralı Ayasluk Mufassalında da yer almaktadır. Bak. varak 91b.

2 — ve ol yerlerin kadıları emîn didüğü nesnelere muâvenet idüb ana her vehîle yâr olmada hiç kusur komıyalar zirâki.

bi her zaman yardım isteyebilirdi. Adı geçen memurlar talep vukuunda emîn'e her türlü muaveneti yapmakla mükellefti. Tuzlalarda, sevk-i idareci durumunda olan emin-mültezim, daha geniş ifadesi ile âmilden başka umumiyetle devletle yapılan iltizam anlaşması sırasında mültezim tarafından tâyin ve hazinece kabul edilmiş bulunan bir kâtib te bulunurdu.

Âmilin emini ve mültezimin mutemed adamı vekil-harcı durumunda bulunan bu kâtiblere «yazıcılara» amil emîni, ummal emîni de denilmekte idi. Mukata'anın adı bir şirket tarafından iltizama alındığı hallerde, âmillerin ayrı ayrı eminleri (kâtipleri) bulunurdu. Aşağıda bir kısım doneleri neşredilmiş bulunan Ahyolu memlehasının 1492 ve 1495 senelerine ait jurnalın tetkikinde bu memlehayı derumde etmiş olan Mehmed ile Yakubun ayrı ayrı birer eminleri olduğunu tesbit ettik. Yakub'un Palankos adında Mehmed'in ise Angelos adında birer eminleri bulunmakta idi. Tuzlada ikamet edip işletmeye sermaye koymuş bulunan âmillerin işlerini tedvir eden bu eminler ücretlerini (mevâciblerini) işletmeden alıyorlardı [36]. Ahyolun'da amillerin yukarıda adı geçen eminlerine günde 5 akçeden ayda 150 akça mevâcib ödenmekte olduğu tesbit edilmiştir.

Âmil eminlerinden başka tuzlalarda kâfi miktarda pasbanlar (bekçiler) da bulunurdu. Ahyolu memlehasında 3 tanesi ayda 120 akça bir tanesi de 90 akça ile olmak üzere 4 pasban vardı. Bekçiler tuzlanın zâbita işlerini görürlerdi.

4 — Devletin kontrolü :

Müteşebbislerin emrinde mahdud bir personel kadrosu ile işliyen tuzla idaresinin hazine tarafından kontroluna gelince :

Devlet malı olup işletmesi tahvil denilen 3 senelik devreler için hususî sermayeye terkedilmiş bulunan tuzlalardan beklenen varidatın noksansız hazineye maledilmesi, hükûmetin tuz istihsaline, nakliyat ve satışına vaz'etmiş olduğu nizamın ihlâl edilmeden yürüyebilmesine bağlı bulunuyordu. Bu sebeple devlet, tuzlaları

[36] İtalcık ve Anheger tarafından neşredilen Kanunnâme-i Sultanî ..... 25 inci vesikasında «Kanun ve kaide üzere ummal eminine ve gayrisına verilen ulûfelerden», sah. 34.

inkıtasız bir şekilde ve yakından kontrol etmek zarûretinde idi. Bu maksatla devlet hususî teşebbüise terkedilmiş her tuzlaya emin adı altında memurlar tâyin ediyordu. Merkezden verilen bir emirle tuzlalara gelen bu eminler işletmenin merkezinde ikamet eder ve ücretlerini tuzların hâsılatından alırlardı [37]. Eminler tuzlaların âmiller tarafından, yerleşmiş usul ve kaideler dairesinde işletmelerini sağlayan birer kanun adamı durumunda idiler. İnalçık ve Anheger tarafından neşredilen kanun-name-i Sultanî'nin 25 No. lu vesikasına istinaden eminlerin vazifelerini şöyle hülâsa etmek mümkündür :

1 — Tuzcular tarafından istihsal edilen tuzun âmile tesliminde hazır bulunup tuzların ölçülmesine nezâret etmek.

2 — Tuzlada yapılan satışları kontrol ve bedellerinin tahsilini sağlamak,

3 — İşletmenin personel işlerine bakmak, ücretlerin usul ve kaide üzere tediyesini temin etmek,

4 — Tuzlanın hâsılatından devletin tâyin etmiş olduğu işlere kredi açmak,

Hülâsa, emîn tuzlanın bütün umûru ile devlet namına fiilen ilgilenen ve işletmenin maliyesine hâkim, bir tahakkuk şefi ve ita âmiri durumunda idi.

5 — İthal edilen tuzlar ve devlet inhisarı :

Memleket dahilinde istihsal edilen tuzlara daha menbaından itibaren el koyan Osmanlı hazinesinin imparatorluk ülkesine ithal edilmekte olan tuzlar muvacehesinde bigâne kalmıyacağı gayet tabiidir.

Kıbrısın fethinden evvel, Venediğin Akdeniz ticaretinde mühim bir rol oynamış olan Kıbrıs tuzlasının bir kısım mahsulü Venedikli ve diğer Avrupa tüccarları tarafından Suriye sahilindeki limanlara getiriliyordu..

[37] Ahyolu memlehasının emini Salih yevmi 10 akçadan ayda 300 akça ahyordu ve bu ticret her ayın sonuna âit hesapta tuzlanın umumi masrafları arasına giriyordu.

Hemen Kıbrısın karşısında sıralanmış bulunan Trablus, Lâzkiye, Cebele, Banyas ve Antratos iskelelerine gelen bu tuzlar devlet nâmına bir âmil tarafından satın alınıyordu [38]. Arap memleketlerinin fethinden iki sene sonra tedvin edilip mer'iyete konmuş bir kanunnâmede yer almış bulunan «ol tuzu âmiller satın alub müslümanlara bey' itmek Kanun-ı kadîmdir» hükmünün ifadesine bakılacak olursa ithal edilen tuz üzerine konmuş olan bu devlet inhisarının Osmanlılardan evvel Memlûkler tarafından ihdas edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yavuz'un fütûhatından hemen sonra Osmanlılar tarafından devam ettirilen ithalât inhisarı 1547, 1571 tarihli defterlerde de aynen yer almakta, 1547 tarihli defterdeki kanunnâmede bu tuz mübayaasının başlı başına bir mukata'a olduğu, bu iskelelere yalnız Kıbrıs'tan değil, nereden gelirse' gelsin «her ne yerden tuz gelirse» amiller tarafından satın alınıp yalnız amiller tarafından ihtiyaç sahiplerine satılacağını açıklamaktadır [39].

Ragüza'dan yapılan ithalât :

Osmanlıların Rumeli fütuhâtına başladığı tarihlerde, oldukça kuvvetli bir ticaret filosuna sahip bulunan Ragüza Cumhuriyeti, bir kısım Balkan memleketlerini Adriyatığın karşı sahilinde bulunan İtalyan limanları ve diğer Avrupa memleketleri ile birkaç asırdanberi temas halinde bulunduruyordu. Siyasî ve iktisadî varlığını bu ticarete medyun bulunan Ragüza, Osmanlı İmparatorluğunun himâyesini kabul etmiş ve evvelce Balkan memleketleri üzerinde tesisine muvaffak olduğu imtiyazları imparatorluğun bütün ülkesine teşmil ederek Osmanlılara da kabul ettirmiş ve bu hal Ragüza Cumhuriyetinin ihracat imkânlarını fevkalâde çok arttırmıştı. Ragüza Cumhuriyetinin Adriyatik denizinde en büyük rakibi bu denizi asırlardanberi kendi hayat sâhası içine almış bulunan Venedik idi.

Tuz ticareti konusunda Venedik Cumhuriyeti daha 13 üncü asırda Adriyatik denizinin her iki yakasında bulunan memleketlere tuz satmak inhisarını kurmuştu. Ragüza Osmanlı İmparatorluğunun himayesine girerek diğer imtiyazları yanında bu imparatorluğun Adriyatik denizine bakan bir kısım memleketlerine tuz

[38] Başvekâlet Arşivi 68 numaralı 925 (1519) tarihli Trablus Mufassalı defterine dercedilmiş kanunnâmeden.

[39] Barkan : Kanunlar sah. 214, Mad. 7.

satma inhisarını da koparmağa muvaffak olmuştur. Başlangıçta Ragüzalı tüccarların getirdiği tuzların $\frac{1}{3}$ ini Osmanlı hazinesine teslim $\frac{2}{3}$ sini serbestçe satma şeklinde yürüyen inhisar, tüccarın sattığı tuzun yanında devlet paylarının satılması, bu iş için belki de pazarın tutulması (monopolye) gibi usullerin serbest ticarete koyduğu engeller sebebi ile tuzların satışı serbest bırakılmış ve satış bedelinden $\frac{1}{3}$ hissenin devlet hazinesine teslim edilmesi şartı konulmuştu. Ragüzalıların bu tuz satışı inhisarı, Bosna, Hersek ve Kilis Livalarını içine alıyordu. İthal iskelesi de Gabele idi [40].

Tuna Beyliklerinden ithal edilen tuzlar :

Osmanlı İmparatorluğuna tâbi Buğdan, Eflâk ve Erdel'de (Transilvanya) istihsal edilen kaya tuzlarının mühim bir kısmı Tuna'ya dökülen nehirler ve Tuna nehri yolu ile Osmanlı İmparatorluğuna ithal ediliyordu. Bütün muâsır devletlerde olduğu gibi, bu memleketlerde istihsal edilen tuzlar hazine malı ve bu sebeple Tuna Beyliklerinin inhisarı altında idi. Bu yakada en çok tuz istihsal eden devlet Eflâk Beyliği idi. İbrailden - Vidin iskelesine kadar Tuna üzerinde dizilmiş olan Osmanlı iskelelerinin kanunnâmelerinde bu memleketten İmparatorluğa ithal edilen tuz ile alâkalı hükümler mevcuttur. Önemlerine binaen üç tanesini aynen aşağıya derc ediyoruz.

Kanun-nâme-i milh-i iskele-i Silistre :

«Vilâyet-i Eflâktan eminler aldığı tuzun yüz kıt'ası 25 akçaya alınıp ve her yüz kıt'adan 12 şer kıt'a müfte tutulup ve gelen tuzun her arabasından 4 kıt'a ücret-i vizerran ve 2 şer kıt'a ücret-i nessacan alınır. Ve arabacılar getürdüğü müteferrika tuzun her 100 kıt'ası 40 akçaya alınır. Ve getüren arabacılar ümena yedinden 100 kıt'ada 16 şar akça hesabı üzre her 500 kıt'ada 80 ner akça kira verilür. Bu hesap üzere 100 kıt'a tuz 47 şer akçaya alınıp kanun üzere mirî canibinden satıldıkta 100 kıt'ası 80 er akçaya satılıp bu takdirce her 100 kıt'ada Mirî ye 33 er akça faide hasıl olur. Ve müteferrik tuzdan her 100 kıt'ada 40 ar akça faide olur. Ve mirliya için her arabadan alınan 4 er kıt'a tuz Eflâk beyi tarafından

[40] Başvekâlet arşivi, Düvel-i ecnebiye defterleri, No. 6004, sah. 80-81 deki evasıt-ı zilhicce 1032 tarihli 2 hüküm.

verilür. Ve 100 kıt'a hesap olunan tuzun 50 kıt'ası yalkı ve 25 kıt'ası çataldır. Eflâk vilâyetinden gelen tuz arabası ihracı Eflâk Voyvodası uhdesindedir. Ve tuz getüren arabacılar getürdükleri tuzu berü yakaya geçirilüp alel adet ül kadim ad olunup kiraları verilüp müteferrikadan kira vermez».

Tapu kadastro, 83 no. lu Sillstre mufassalı, Kanun-nâme.

Kanun-nâme-i iskele-i Niğbolu :

«Ve Eflâk tarafından gelen nemek Holnik kalasından geçse 100 pareden 10 paresi müfte diyu alınur. Zikrolan 10 parenin 4 kıt'ası gümrük için ve 3 kıt'ası vizarriye için alınur ve mezkûr üç kıt'anın nisfı vizarriye madası mirî için zaptolunur ve baki kalan 3 kıt'a tuz Eflâk canibinden vame için alınur mezkûr vame'ye her kıt'a için 1 akça verilüp milh-i mezbur hassa-i hümayuna zaptolunur ve zikrolan milhin her kıt'ası berü yakada 2 şer akça ve ... pula fûriht olunur.

Ve Eflâktan gelen nemek İzlaz nam mevkiden geçse 100 kıt'ada 11 pare tuz müfte diyu alınur. Zikrolunan 11 kıt'anın 4 ü mirî için ve 3 ü vame için ve 4 kıt'ası dahi vizarriyedir. Anın iki kıt'ası hassa-i hümayuna zaptolunur ve 2 kıt'ası ücret-i vizarriye verilür ki 2 akça değer ve usul-ü sabık üzere vameye verilen 2 kıt'a tuz için 1 er akça verilüp milh-i mezbur miriye zaptolunur.

Ve zikrolan tuz Holnikten gerekse İzlazdan geçsun resm-i sefine deyü her arabadan birer çatal tuz alınur.

Ve zikrolunan milhin üçerlemesi araba ile satıl-sa 6 şar akça 6 şar pula satılır Amma üçerleme müteferrik satıl-sa 7 şer akçaya bey olunur Ve ikişerleme araba ile satıl-sa 4 1/2 akçaya satılır amma müteferrik satıl-sa 5 akçaya satılır. Ve tuzun her 100 kıt'ası bâdel müfte 115 akçaya alınur 225 akçaya fûriht olunur.

Ve bir kimesne Eflâk canibinden tuz geçürse badel vizarriye milh-i münasefe diyu nisfı mirî için alınır ve nisfı sahibinindür».

Tapu kadastro, 58 no. lu Niğbolu mufassalı, Vr. 4b.

Kanun-name-i milh-i işkele-i Vidin :

«Bir araba tuzdan evvelâ 2 üçerleme vizarriye alınur 1'i Mirîdir 1'i vizarlarıdır ve 1 ikişerleme sefine deyu alınur ve 1 ikişerleme makirriye ve şumariye alınur ve bunlardan madasın ad idiüp her 100 paraden 6 şer pare müfte deyu alınur yani bedel-i gümrük Baki ne kalursa hane-i ehaddan gayrı paresine 1 1/2 akça verilür Hane-i ehadda olan par (ye) 1 er akça verilür.

Ve Eflâk kâfiri araba ile yahut çuval ile ve torba ile hurde ve kırıntı tuz getürse nisfî mirî için alınup nisfî eflâka verilür Vamoşlar tuzlarından ve sair rençber tuzlarından dahi kezalik Ve Kurap'larla gelüp tuzlu balğa girmeyüp arın tuzdan satılır ise nisfî mirî için alınır Ve eflâk tuzu fûrüh olundıkta her paresi 2 şer buçuğa fûruht olunur safi milh'in 1 er akçası mirî ye mahsuldür müftenin ve nisfî vizarrin ve sefine ve makirriyye ve şumarî milhin cümlesi mahsuldür».

Tapu kadastro, 57 no. lu Vidin mufassah, Vr. 6b.

Yukarıdaki kanunâmelerin metninden anlaşıldığına göre :

1 — Eflâk Beyliğinden ithal edilen kaya tuzları umumiyetle bugün için şekil, eb'ad ve ağırlığını tâyin edemediğimiz iri parçalar halinde geliyordu: Silistre iskelesi kanunu, gümrük mevzuâtına ve tuz inhisarına esas olarak alınan 100 parça tuzun 50 adedinin *yalkı*, 25 adedinin ise *çatal* olduğunu kaydeder [41]. Vidin Kanunu ise, gelen tuz parçalarının *hane-i ehad olmyan* ve *hane-i ehad* olan parçalar halinde olduğunu belirtir. İri tuzdan başka, arabalarla çuval veya torba içinde «hurde» tuzun da geldiği vâki idi [42].

2 — Tuna iskelelerine gelen tuzun büyük bir kısmı Eflâk Beyliği inhisar idaresinin malı idi. Geri kalan cüz'î bir kısmı da ticaret erbabının getirdiği tuzlardı. Mezkûr beyliğin inhisarında olan

[41] Bak: Yukarıda zikri geçen Silistre Kanunnâmesi.

[42] Bak: Yukarıda zikri geçen Vidin Kanunnâmesi. İbrail iskelesine gelen Eflâk tuzu kile ile satıldığına göre tamamıyla ufak tuzdan ibaretti. Bak. İbrail iskeleri kanun (83 No. lu Silistre Mufassah).

tuzlar ile hususî şahısların getirdiği tuzlar Osmanlı gümrüğü ve tuz inhisarında ayrı ayrı muameleye tâbi tutulmakta idi. Beyliğin inhisar malı olan tuz, beyliğin vasıtaları ile Osmanlı iskelelerine kadar geliyordu. İstihsal bölgesine bir hayli uzak olan Silistreye gelen arabaların ücreti, Osmanlı tuz inhisarı tarafından ödenmekte idi [43].

3 — Osmanlı iskelelerine gelen eflâk tuzundan gümrük resmi, nakliye vesair hizmetler için alınmakta olan resimlerin kâffesi aynen tahsil edilip, Osmanlı tuz inhisarına mal edilmekte idi [44].

Osmanlı maliyesi bu iskelelerin bir kısmında Eflâk beyliğinin gümrük iskele memurlarının «Vamaşların» da haklarını tahsil ediyor ve onlar namma toplanan tuzu hazineye mal edip bedellerini Eflâk memurlarına veriyordu. Niğbolu iskelesi ile Rahova [45] iskelesinde Vame = Eflâk gümrük memuru için 100 kıt'ada 3 kıt'a tuz alınıyor, bu tuzlar Osmanlı inhisarına mal ediliyor ve kıt'ası 1 akça hesabı ile bedeli Vame'ye ödeniyordu.

4 — Osmanlı iskelelerine gelen eflâk tuzu, beyliğin inhisar malı ve hususî şahısların, tüccarın malı olarak ikiye ayrılıyor ve ayrı ayrı muameleye tâbi tutularak tuz âmilleri tarafından satın alınıyordu.

Silistre iskelesinde Eflâk beyinin malı olan tuzun narhı, 100 kıt'ada 25 akçe idi. Bu mikdar tuza âmiller tarafından 16 akça nakil ücreti ödeniyordu. 100 kıt'a tuzun 12 kıt'ası müfte = bedelsiz olduğundan 88 kıt'a tuz için 41 akça ödenmiş bulunuyor ve böylece 100 kıt'a tuzun mâliyeti 47 akça oluyordu.

[43] 100 kıt'a tuz için 16 akça hesabı ile araba başına 80 akça.

[44] Silistreden gelen tüzün 100 kıt'asında 12 kıt'ası müfte namı altında alınıyor, ayrıca araba başına (yani 500 kıt'asında) 4 kıt'a vizarriye (ham-maliye) ve 2 kıt'a resm-i nessacan; Rusçuk iskelesinde 100 kıt'a tuzda 5 kıt'a gümrük, 2 kıt'a nessacan, 3 kıt'a vizarriye olmak üzere cem'an 10 kıt'a öşür alındıktan sonra her arabadan 2 kıt'a şumarriye; Niğbolu iskelesinde 100 kıt'ada 4 kıt'a gümrük, 3 kıt'a vizarriye, 3 kıt'a Vamoş haklı olmak üzere cem'an 10 kıt'a müfte; Vidinde ise 100 kıt'a tuzda bedel-i gümrük olmak üzere 6 kıt'a müfte ve ayrıca her arabadan 3 üçerleme vizarriye ve 1 ikişerleme sefine, 2 ikişerleme nakirriye ve şumarriye alınmakta idi.

[45] Bak: 58 numaralı Niğbolu Mufassalı, varak 6a.

Aynı iskelede tuz âmilleri tarafından 100 kıt'a tuz ve 80 akça hesabıyla satılıyor, böylece Eflâk inhisarına ait tuzun satışından Osmanlı tuz inhisarı 100 kıt'ada 33 akça (% 41,5) bir kâr temin ediyordu.

Aynı iskeleye tüccarın araba ile getirdiği tuz *müfte*'den muaf kılınıyor, âmiller tarafından 100 kıt'ası 40 akçaya alınıyor ve piyasanın tek fiyatı 80 akça ile satılarak 100 kıt'ada 40 akça % 50 nisbetinde bir kâr sağlıyordu.

Ruscuk iskelesinin teâmülü de Silistre iskelesinin aynı idi. Niğbolu iskelesinde *müfte* çıkarıldıktan sonra 100 kıt'a tuz 115 akça hesabıyla tuz âmilleri tarafından satın alınıyor ve bu tuz 225 akça hesabıyla satılıyordu. Eflâk beyliği inhisar malı tuzun 100 kıt'asında Osmanlı inhisarının kazancı 110 akça oluyor ve bu da aşağı yukarı % 48 nisbetinde bir kâr temin ediyordu.

Vidin iskelesine gelen tuzun her kıt'ası tuz âmilleri tarafından 1,5 akçeye satın alınıp, eminlerce tüccara ve ihtiyaç sahiplerine kıt'ası 2,5 akçaya satılıyordu. Niğbolu'da tüccarın getirdiği Eflâk tuzundan yalnız *vizarriye* tahsil edildikten sonra tuzun tamamı alınıyor, üzerinden tahakkuk eden bedelin yarısı mîriye zabt ediliyor, yarısı da sahibine veriliyordu. Tüccarın getirdiği tuzlar Vidin iskelesinde de aynı şekilde muamele görüyordu.

Tuna iskelelerine gelen ve Eflâk beyliği inhisarının malı olan tuzlardan müfte = gümrük ve sâir hizmetler mukabilinde alınmakta olan munzam resimler, Eflâk Voyvodalarının inhisarından beklemekte oldukları vâridatı azalttığı gibi, vizarriye, şümariye, hukuk ümerâ, makiriye (geçit resmi) gibi adlarla ayrı ayrı memurların ücretlerine karşılık olarak gösterilen bir kısım tuzun alâkalılar tarafından tahsili için tuzu getirenlere karşı yapılmakta olan taz-yıklar da eflâk tuzlarından Osmanlı İmparatorluğuna akışını güçleştiriyordu. Bu sebepler tahtında, 1630 senelerine doğru Niğbolu, Rusçuk ve Silistre iskelelerinden Eflâk beyliğinin inhisar malı ve tüccarın getirdiği mal olarak her sene Osmanlı İmparatorluğuna ithal edilen takriben 4.000 araba tuzun gümrüğü için maktuen 3.000.000 akçayı senelik haraçla beraber ödemek şartıyla eflâk tuzunun gümrük ve her türlü resimden muafiyetini sağlıyan bir anlaşma yapılmıştır 1042 (1632 - 33) senesinde Eflâk voyvodası Gamati İstanbul'da bulunduğu bir sırada anlaşma teccid edilmiş İbrail'den Feth-i İslâm'a kadar, Tuna üzerinde bulunan Osmanlı iske-

lelerine ithal edilecek bütün eflâk tuzlarının gümrük ve munzam resimlerden muafiyet mukabilinde Eflâk voyvodalığının senelik haracı 130.000 kuruşa iblâğ edilmiştir [46].

Böylece 1042 (1632 - 1633) senesinden itibaren toptan alınan bir meblâğ mukabilinde Feth-i İslâm'dan İbrail'e varıncaya kadar Tuna üzerinde sıralanmış bulunan Osmanlı iskelelerine Eflâk Beyinin mülkü olan gemiler vesair vasıtalarla gelen beylik tuzları ile eflâk tüccarlarının ve Osmanlı İmparatorluğundan giden tüccarların [47] getirdiği tuzların vergi ve munzam hizmet resimlerinden muafiyeti kabul edilmiş, gümrüğü istihdaf eden bu anlaşma, bu tuzlar üzerinde mevzu' Osmanlı devlet inhisarına dokunmamıştır. eflâk tuzlarına tanınmış olan bu satış bölgesi dahilinde yabancı tuzların satışı yasak edilmişti [48].

6 — Osmanlı İmparatorluğu dahilinde devlet tuzlarının satış organizasyonu :

Osmanlı İmparatorluğunda mevcut tuzlalarda istihsal edilen tuza istihsal safhasında ve dışarıdan gelen tuza giriş kapısında el koyan Osmanlı idaresi stok ettiği tuzun memleket dahilinde satışını da sıkı bir nizam altına almıştı. Böylece stok edildiği ilk yerden müstehlike galinceye kadar tuzun kat etmiş olduğu mesafe dahilinde nakli, satış mahallerinde perakendeci dükkânlarda depo edilmesi, perakende satış muamelelerinin tanzimi ve fiyatlarının tesbiti, hülâsa memleket dahilindeki tuz ticareti doğrudan doğruya bir devlet işi olmaktadır.

[46] Başvekâlet arşivi İbnüemin tasnifi, Maliye karton 7 tarih 29 Muharrem 1093. Kepeci tasnifi, Evamir-i-Maliye kalemi, ahkâm-ı-Maliye defteri 4/2470, sah. 90-91, tarih 18 Recep 1092.

[47] Osmanlı tüccarlarının Vidin iskelesine getirdikleri tuzun miktarı şöyledir :

1 Mayıs 1642 — 18 Haziran 1643 devresi	74 591 kıt'a
19 Haziran 1643 — 12 Kasım 1643 devresi	75 445 kıt'a
10 Mart 1644 — 31 Ekim 1644	51 070 kıt'a

Bak : Başvekâlet arşivi, İbnülemin tasnifi; Maliye, Numara 386. Tarih 1097.

[48] Eflâk tuzlarının örsü haricinde kalan Kalas iskelesinden Buğdan tuzu tahmil edilip Belgrad taraflarına geçecek gemilerin uğrak iskelelerde yüklerini açıp tuz satmaları yasak edilmişti.

A) Tuzlaların ve ithal edilen tuzların satış bölgesi :

Her tuzlada istihsal edilen ve her giriş kapısından ithal edilen tuzun, hangi coğrafi bölge dahilinde satılacağı tesbit edilmişti. Bahis konusu olan bu coğrafi bölgelere Osmanlı mevzuatında *örü* [49] denilmekte idi. Muayyen bir tuzlada elde edilen veya bir giriş kapısında stok edilen tuzun belli bir bölge dahilinde satılmasını şart koşan bu kapalılık sistemi hiç şüphesiz zamanın nakil vasıtalarının kifayetsiz durumu, tuz gibi bir malın iktisadi nakil kabiliyetinin azlığı sebebiyle vücut bulmuştur. Bu sistem tuzlaların maliyet farklarından dolayı birbirine rakip vaziyete düşmesini önüyor ve her birinden devletin beklediği varidatı emniyet altına alıyordu. Satış bölgeleri, örüler arasındaki sürtüşmeler dolayısıyla husule gelen ihtilâflar sonunda hükümetin almış olduğu kararlar ve vermiş olduğu hükümlerde, bu malî endişeleri yakından takip etmek mümkündür.

Gerçekten, Mentеше Livasındaki Beçin memlehasının mültezimi «memleha-i mezbûreden hâsıl olan tuz örüsü olan yerlere üç yılda bir tuz tarh oluna gelmişken tahvilim içinde hâsıl olan tuzu alıgelen âdet ve kanûn üzre tarh eylemek istediğümde zikrolunan re'âya olagelmışe muhalif taallül eyledüklerinden ma'ada, *memleha-i mezbûre örüsüne âhar memlehalardan tuz getirüb istimâl eylemekle mal-ı mîriye gadr ve iltizamımıza küllî zarar müretteb olmuştur*» diye şikâyetle bulunmuştur [50].

Saruhan tuzlasının örüsünde Karesi tuzlasından (Kızılca Tuzladan) tuz satılması sebebiyle verilmiş olan diğer bir hükümde de «memleha-i mezbûre örüsüne âhar memlehadan tuz getirüb furuht idenlerin ellerinde bulunan tuzların der anbar idüb ve mühürleyüb ismi ve resmi ile merkeze bildirilmesi» emredilmiştir [51].

Fatih Sultan Mehmed ile Bayezid II. nin devrine ait muhtelif mevzularda birçok vesikaların suretlerini ihtivâ edip bir kısmı İnal-

[49] «Örü» terimi, Devletin doğrudan doğruya methaldar bulunduğu bir iktisadi işletmede ve malî faaliyette bu faaliyetin devamı için lüzumlu ham maddeyi temin eden veya fiskal muâmelelerin cereyan ettiği coğrafi bölgeyi ifade ettiği gibi, bilhassa iktisadi işletmenin mahsullerinin satıldığı coğrafi bölgeyi de ifade etmektedir.

[50] Müh. Def. 41, sah. 145, hük. 325 15. B 987.

[51] Müh. Def. 41, sah. 314, hük. 669, 7 Za. 987.

cık ve Anheger tarafından nesredilen «Kanun-nâme-i Sultani ber müceb-i örf-i Osmanî» mecmuasındaki *tuz yasakları* da tuzlaların örülerinde sık sık vukua gelen tedahülleri ve alelumum devletçe tanzim edilmiş olan tuz ticaretinde görülen aksaklıkları aksettirmektedir.

Her hangi bir tuzlanın mahsulü fena hava şartlarının tesiri ile örüsünün ihtiyacına cevap veremeyecek şekilde az olmuş ise «tuz az bışmiş ise» ancak hükûmetin muvafakati ile civar örünün tuzlasının mahsulü, az istihsalde bulunan bu tuzlanın örüsünde satılabilirdi. 1579/1580 senesinde Menemen tuzlasının mahsulü örünün ihtiyacından fazla, Aydın, «Urla, Batnos, İzmir» tuzlalarının mahsulü ise örüsünün ihtiyacına cevap veremeyecek şekilde az olmuştur. Saruhan mukata'alarını teftişe memur, Ayaslok Kadısı Hacı İlyas'a yazılan bir hüküm ile Menemen tuzlasının istihsal fazlasının Aydın Livasına sattırılması, yapılan tevziata ait defterlerin tuz satışlarından elde edilen akça ile beraber İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir [52].

B — Örülerin tali satış teşkilâtı, divanlar, şehir ve kasabalardaki mîrî tuz dükkânları :

İmparatorluk dahilinde bir kısım büyük tuzlaların satış bölgeleri kendi içlerinde tali satış reyonlarına bölünmüştü. Tuzun ticarî inhisarı içinde tuzla mukata'sına bağlı ayrı bir malî kaynak konusu olan bu satış reyonlarına *divan* ismi verilmekte idi. Aydın livâsındaki Batnos memlehası ile İzmir tuzlalarının mahsulü Aydın livası dahilinde ayrı ayrı divanlarda satılıyordu [53]. Mentese livasındaki tuzlanın mahsulü ise bu liva dahilinde 11 ayrı divanda satılmakta idi [54]. Saruhan tuzlasının da divan teşkilâtı mevcuttu [55]. Selânik livasında Kalamarye tuzlasında istihsal edilen tuzun bir kısmı Selânik şehrindeki mîrî tuz anbarında, Silistre iskelesinde cem 'edilen tuzlar keza Silistre Kalesinde anbarda satılmak-

[52] Müh. Def. 41, sah. 372, hük. 797, sah. 987.

[53] Şimdiki halde mukarrer olan kanun budur. Vilâyet-i Aydın kadıhklarında Divan, divan satılıp...» 148 numaralı Aydın Mufassalı defteri Bağ Vekâlet Arşivi, varak 93b.

[54] 110 numaralı Mentese Mufassalı varak 59a.

[55] Manisa Şer'iyye mahkemesi sicilleri No. 120 sah. 225 teki 22 Zilkaade 1072 tarihli ferman.

ta idi. Kızılca tuzlanın örüsüne dahil kulunan Kirmasti kasabasına gelen tuz da «Suk-u Sultânîde» tarh ve tevzi edilmekte idi [56].

C — Tuz nakliyatı :

Tuzlarda ve giriş iskelelerinde depo edilmiş olan tuzun, tuzlanın inhisarına terkedilmiş coğrafi bölgedeki şehir, kasaba ve köylere nakledilmesi keyfiyeti de devletçe tanzim edilmiş bulunmakta idi. Tuz nakliyatı için baş vurulan usulleri şöylece hülâsa etmek mümkündür.

a — Tuzlaların yakın civarında yaşayan ve hayat tarzları sebebiyle fazla miktarda yük hayvanına sahip bulunan göçebe topluluklarına «yörüklerle» tuz nakletme işi vergi muafiyeti mukabilinde bir devlet hizmeti olarak tahmil edilmekte idi.

Hüdavendigâr Livasına bağlı Kızılca Tuzlada istihsal edilen tuzun nakli işi, bu liva ile komşu livâlarda sâkin devecilere yükletilmişti. 928 tarihli Hüdavendigâr livası mufassal defterinde, mevcudu 44 kişiden ibaret olan garipler cemaatı, Behram tuzlasının tuzunu kasabalara taşımakta idiler [57]. Biga livasında Ezine kazasına tabi Enduzlu köyünde gurbetân cemaatı başlığı altında, biri 27, diğeri 15 kişiden ibaret iki yürük cemaatı için «develeri ile padişah âlempenah emriyle Behram tuzlasının tuzun emrolduğu yerlere iletir» kaydı ile bütün avâriz-ı dîvaniye ve tekâlif-i örfiyeden mu'âf oldukları tasrih edilmiştir [58]. Karaburun garipleri denilen 21 kişilik diğeri bir cemaatın da tuz işinde çalıştığı kayıttır [59].

b — Malî muafiyetler tanıyarak bir kısım nüfusun devamlı olarak vazifeye bağlanması suretiyle temin edilen bu nakliyat usulünden başka, diğeri mirî hizmetlerde olduğu gibi mahallî kadılar vasıtasıyla ve mirî ücretlerle araba ve yük hayvanı (araba ve davar ihracı) yoluyla da tuzlaların mahsulü tâyin edilen yerlere naklediliyordu.

[56] Müh. 96 ,sh. 41, hük. 200.

[57] Başvekâlet Arşivi No. 111. varak 511b.

[58] Başvekâlet Arşivi 59 numaralı Biga Mufassah, varak 82b.

[59] Aynı defter, varak 129b.

Menemen tuzlasında istihsal edilen tuzun, bu tuzlanın örüüne dahil Atala ve Demirci kazalarına nakli dolayısıyla husule gelen bir anlaşmazlık sonunda merkeze intikal etmiş bir şikâyetten anladığımız göre, Tarhaniyat (Menemen) kazası dahilinde oturan devciler eskidenberi bu memlehanın mahsulünü 40 akça nakil ücreti ile Atala'ya ve 45 akça ile Demirci kazasına taşımakta iken tuzla eminleri bu ücretleri birinci yer için 12, ikincisi için 15 akçaya indirmişlerdir.

Tuzla eminlerinin nakil ücretlerinin tediyesinde «ola gelen kanun ve âdet'e» uymaları lüzumu bildirilmiştir [60].

Menteşe livasındaki Beçin memlehasında istihsal edilen tuzun Tavas dîvanına sevk edilecek kısmının nakli için hayvan temininde müşkülâta maruz kalan mültezimlerin şikâyeti üzerine, «Mukata'at müfettişi Bayezid'e ve Tavas kadısına yazılan bir hükümde «ola gelen âdet ve kanun üzre ber veçh-i adâlet taht-ı kazandan kifayet kadarı kira davarları tedarik ve tahmil ve vakti ile örüü olan yerlere naklettirilmesi» emredilmiştir [61].

Nakil masrafları : Tuzun örü dahilindeki şehir ve kasabalara nakli için lâzım gelen masraflar, tuzlaların mültezimleri tarafından ödenmekte idi. Beçin tuzlasından Tavas kazasına tuz nakli dolayısıyla verilmiş olan ve yukarıda temas edilen hükümde bu cihet aynen şöyle ifade edilmiştir «ve zikrolan tuzların kırasın emin-i mezburdan eshabına (hayvan sahiplerine) aliverilmesi...».

Aşağıda tuz satışlarına ait bir kısım verileri neşredilen Ahyolu memlehasına ait defterlerde bu tuzladan tuz nakleden arabaların ücretleri, bu tuzlanın örüüne dahil İstanbul ve Varnaya sevk edilen tuzların navlunları Ahyolu memlehasının masrafları meyanında gösterilmiştir.

Ç — *Tuzlalarda ve giriş kapılarında tuz satış taamülleri, ölçüler, narhlar :*

Muhtelif devletlerin örf ve teamüllerine tevarüs etmiş, memlekette malî işlerin normal şekilde yürüyüşünün ancak mevcut ni-

[60] Müh. Def. 41, sah. 5, Hk. 111, fi. 21, s. 987.

[61] Müh. Def. 41, sah. 133, Hk. 298, tarih 18, N. 987.

zam ve usullerin aynen muhafazası ile mümkün olacağına inanmış bulunan Osmanlı İmparatorluğunda tuzlaların ve ithal iskelelerinin satış teamülleri, ölçüleri birbirinden çok farklı idi.

Selânik tuzlasında tuz satışları 45 okka (56 kg) tuz alan ve mezur denilen bir hacim ölçüsü ile [62], Ahyolu memlehasında 90 okka tuz alan yine mezür denilen bir hacim ölçüsü [63] ile yapılmakta idi. Ahyolu tuzlasında fazla ağır ve bu sebeple istimâli zor olan mezürün yanında 45 okkadan ibaret *vezne* adında daha küçük bir ölçü de kullanılmakta idi. Avlonya tuzlasında kullanılan mezür 32 okkadan ibaretti [64]. Ağribozda mevcut muhtelif tuzlalardan da satışlar mezürle yapılmakta idi [65]. İbrail iskelesinde, Midilli, Rodos, Kızılca-Tuzla ve Saruhan tuzlalarında, Ragüza'da tuzlar kile ile satılıyordu. Saruhan ve Kızılca-Tuzlada kilenin 1/4 inden ibaret olan «şinik» te kullanılmakta idi.

İbrailden başka bütün Tuna iskelelerinde eflâk tuzu parça olarak satılıyordu.

Selânik ve Ahyolu tuzlalarının narhı 1.200 dirhem bir akça, Rodos'un narhı ise 1.500 dirhem bir akça idi.

İbrail iskelesinde bir kile tuz 24, Saruhan tuzlasında ise 1 kile 30 akçeye idi.

Tuna iskelelerinden Silistre ve Rusçuk'da 100 parça tuz 80 akça, Niğbolu iskelesinde 225 akça, Vidin iskelesinde ise parçası 1-1,5 akçaya satılmakta idi. Kile esasını kabul etmiş tuzlalarla, parça esaslı üzerinden satış yapan Tuna iskelelerinde okka-akça münasebetini tesis, yani tuzların fiyatını istihraç etmek ve bu fiyatların mukayesesini yapmak elde mevcut vesikaların kifayetsiz durumu karşısında maalesef mümkün olmamaktadır.

Bununla beraber tuzlalarda ve giriş iskelelerinde tuz narhlarının uzun devreler zarfında sabit kaldığını, tuzlaların senelik istihsal durumlarının fiyatlar üzerinde tesir yapmadığını söyleyebiliriz.

III. Mehmed devrine ait olması lâzım gelen Silistre Mufassal defterinde Ahyolu tuzlası ile ilgili bir kayıtda «tuzcular hâsıl ey-

[62] Kanunnâme-i Sultani ber müceb-i örf-i Osmanî, Inalcık-Anheger neşri, vesika 25, sah. 34.

[63] 83 numaralı Silistre mufassalı, varak 75b.

[64] Tapu Kadastro 62 No. lu Avlonya mufassalı.

[65] Başvekâlet Arşivi 157 No. lu Ağriboz mufassalı varak. 16b.

ledikleri tuzun mirî hizmetinde eminler mezürün *cemi zamanda otuzar akçaya satalar*» denilmektedir [66].

Ahyolu tuzlasının narhı için kullanılmış olan bu «cemi zamanda» tâbiri, her zaman mânasına gelmekte ve bu zaman fasılası geçmişe şâmil olduğu gibi uzun bir geleceği de içine almaktadır.

Nitekim adı geçen tuzlanın 1492 - 1495 senelerine ait olan hesap defterlerindeki muamelât ta bir mezur tuz 30 akça fiyat üzerinden yürütülmüştür.

D — Tuz satışlarının tanzimi :

Her örüde tuzun büyük bir kısmı tuzlada, ithal edilen tuzlar ithal kapısında, bir kısmı da örünün tâli satış rayonları olan divanlarda, şehir ve kasabalardaki perakendesi tuz dükkânlarında satılmakta idi.

a) Tuzlalarda satışlar :

Tuz tüccarları, havaların tuz nakliyatına elverişli olduğu mevsimde münferiden veya toplu olarak tuzlalara uğruyor, yerleşmiş teamüllere uygun olarak muayyen ölçüler ve narhlarla tuzu satın alıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğunda hükûmetin ticarete koymuş bulunduğu kayıtlara, nizama uyularak, tuzla veya giriş iskelelerinden tuz alan tüccarlar civarda bulunan örülere sapmadan tuzlanın örüsü dahilinde satış yapmak mecburiyetinde idiler. «Ve bu tuzlaya (gelen) kârbanlara emin muhkem tenbih ide kim gayri yerden azdurup yolcuları kendü tuzlasına çekecek olursa, hükmün tutmayub emin sözünü işidemeyüp yolcular gayri yere gidecek olursa emin böyle edenleri bildire ana göre hükmüm yasağım yerüne getiren [67].

Muayyen bir tuzla veya iskelede tuzu satın aldıktan sonra yol boyunda o tuzla veya iskelenin örüsünden çıkıp başka bir tuzlanın örüsüne girerek tuz satmağa cür'et eden tüccarlar takip ediliyor

[66] 83 No. lu Silistre mufassah, varak 75e.

[67] Kanünnâme-i Sultanî Ber-müceb-i örf-i Osmanî, İnalcık Anheger neşri, vesika 25.

ve yakalananların tuzu ve hayvanları müsadere ediliyor, kendilerine de türlü cezalar veriliyordu [68].

Tuzla ve iskelelerde tüccara yapılan satışlardan başka re'âyaya da tuz satılıyordu. Genel olarak tuzlaların civarındaki köy ve kasabalarda yaşayan re'âyayı temsilen bir mübaya'a hey'eti kendi nakil vasıtalarıyla tuzlaya kadar geliyor, ihtiyacı olan tuzu satın alıyordu. Bu satışlarda halka bir kolaylık olsun diye, vadeli satış usulüne baş vuruluyor ve vâde sonunda tuzun bedeli tuzla âmiline veya adamlarına ödeniyordu [69].

Tetkik ettiğimiz devirde tuzlalardan elde edilen tuz ile giriş kapılarında depo edilen tuzların büyük bir kısmı buralara gelen tüccara satılıyor, bu serbest ticaret ile tuzlaların ve iskelelerin örülerine dağılıyordu.

Ahyolu tuzlasında 1492 - 1495 tahvil devresi zarfında istihsal edilen 8845,4 ton tuzun 7519,9 tonu aşağı yukarı % 80 i bizzat tuzlaya gelen tüccara satılmıştır.

Tüccarların örüye dahil şehir ve kasabalarda ihtiyaç sahiplerine sattığı tuzlar diğer emti'a gibi bazar bac ve resimlerine tâbi idi. Osmanlı malî mevzuâtında tuz, yüksek pazar rüsûmuna tâbi kumaş ve attariyeden sonra yaş ve kuru meyve ölçüsünde bir gıda maddesi olarak daha düşük bir nisbette pazar ve geçit resimlerine tâbi idi.

b) *Divanlarda, şehir ve kasabalardaki mîrî tuz anbarlarında (perâkendeci devlet dükkânlarında) yapılan satışlar :*

Tuzlalarda elde edilen tuzun bir kısmı tuzlaların örüsüne dahil kazalara sevk ediliyor ve bu kazaların şehir ve kasabalarında umumiyetle pazar ve çarşının belli bir yerinde kurulmuş bir anbarda

[68] Kanunnâme-i Sultânî Ber Müceb-i örf-i Osmanî, İnalçık Anheger neşri. Vesika 21, «Gayr-i yerden getürmüş olanlar ise tuzların ve beygirlerin elinden ala, kendünün sakalını kese, burnuna kıl daka» sah. 29, «Her her kim gayr-i yerden tuz getürürse dutub tuzun ve beygirin elinden alub suya döke ve yabana saç ve kendünün sakalını kese ve yüzüne kara sürdüb gezdüre» vesika 22, sah. 39.

[69] «Tuz murâd iden re'âyaya kendi arabaları ile gelib altı ay va'de ile alub sonra va'de mehlinde (âmiller veya adamları) çıkub re'âyadan akçesini cem' idüb». Müh. Def. 73, sah. 20 Hk. 51 tarih 11, Safer 1019.

perâkende olarak satılıyordu. Tuzla örüsünün talî satış rayonları durumunda bulunan bu teşkilâta «Dîvan» denilmektedir. Her dîvanın belli miktardaki tuzunu teslim alarak satışını temin ve bedelini tuzla âmiline vermek şartıyla tuzla âmilleri tarafından müteahhitlere «Tâlî âmillere» iltizama veriliyordu. Yukarıda tuz nakliyatı bahsinde etraflıca anlatılan usullere uyarak divanlara taşınan bu tuzlar divan âmillerinin nezareti ve mes'uliyeti altında ihtiyaç sahiplerine satılıyordu. Divan âmillerinin bu tuzu hayvanlara yüklemek suretiyle köy köy doluşturarak satması yasaktı, şehir ve kasabadaki muayyen bir yerde satması lâzımdı [70].

Tuzlaların örüsüne dahil muhtelif divanlara sevkedilen tuzun miktarını gösteren rakamlara maalesef rastlayamadık. Bu sebeple bizzat tuzlarda yapılan satışlar ile divanlara sevkedilen tuz arasında her hangi bir mukayese yapmak imkânından mahrum bulunuyoruz.

1020 senesinde Manisa divânına, livânın merkez şehrinin dahil bulunduğu divana 500 şinik (125 kile) tuz sevkedilmiş bulunmakta idi [71]. Ve bu miktar Menemen tuzlasında 1072 senelerinde hazine emrine âmade bulundurulmuş senevî 10.000 İstanbul kilesinin yanında pek cüz'î kalmaktadır [72]. Örüsü pek geniş olan Ahyolu tuzlasında «1492 - 1495» iltizam devresi zarfında Varna ve İstanbul divanlarına sevkedilmiş bulunan 1102,6 ton tuz da bu devre zarfında istihsal edilen 8845,6 ton tuzun yanında % 13,6 bir hayli düşük kalmaktadır.

c) *Tuz tevziat ve tarhiyatına tabî tutulan müstehlikler, mecburî tuz mübayaası :*

Osmanlı İmparatorluğunda bir kısım tuzlaların örüsü dahilinde oturan ve tabîî yaşayışları icabı fazla miktarda hayvan besleyen göçebe toplulukları «yürükler, mîrî fiyatlarla ve bir nevi mükelle-

[70] Kızılca tuzlada istihsal edilip Kirmasti kasabasında satılan tuz için verilmiş olan bir hükümde bu husus şöyle anlatılmaktadır «Ol tuz kasaba-i Kirmastiye getirülüb narh-ı cârî üzre Sûk-ı Sultân'de tarh ve tevzi olunmağa râzular iken Emin-i mezkûr atlar koşub ve göçüb karye ve karye tarh ve tevzi ederim deyu rencide eyledüğün bildirüb» Müh. 96, sh. 41 HK. 220, Evâhir R. 1089.

[71] Manisa Kadı Sicilleri No. 28, sh. 100, Tarih evail-i Muharrem 1020.

[72] Manisa Kadı Sicilleri No. 120, sh. 225, tarih 22 Zilkaade 1072.

fiyet halinde her sene tuz mübayaa etmeğe mecbur tutulmuştu. Osmanlı mevzuatında tuzlaların mahsulü ve giriş kapılarında depo edilmiş tuzun belli bir miktarını satın almak mecburiyetine tâbi tutulmuş bu topluluklara «tuzcu», «tuz dökme hanesi» denilmekte idi. Tuz dökme hânelerinden mâdûd olan yörükler her sene kendi vasıtalarıyla tuzlaya gidip muayyen fiyatlarla tuz ahyorlardı [73].

ç) *Üç yılda bir yapılan tuz tevziatı :*

Her sene muayyen miktarda tuz mübayaa etmiye mecbur kılınmış «dökme hanesi» müessesesinden başka Osmanlı tuzlaları ve giriş kapılarının örüsüne dahil köy, kasaba ve şehirlerde her tahvil devresinin sonunda üç yılda bir kere hesapların tuz bakiyesi vermeden kapatılmasını temin kaygusu ile yapılmakta olan bir tevziat ve tarhiyat usulü de vardı [74]. Bir nevi tuz vergisi mâhiyetinde olan bu mecburî satışlar umumiyetle örüye dahil divanlar tarafından yapılmakta idi.

Tarhiyat yapılırken mecburî müşterinin durumu nazarı dikkate alınıyor ve umumiyetle tuz, sarfedecek vaziyette olan kimselere veriliyor.

1058 senesi Zilhiccesinin 27, 28, 29 uncu günlerinde Manisa şehrinin muhtelif çarşılarında yapılmış olan tevziâta ait ekli listede (bak liste I) tuz tarhiyatına tâbi olmuş esnafın durumu bunu açıkça göstermektedir.

Listede yer alan 48 mükelleften mesgalesi tasrih edilen 32 kişinin 7 bakkal, 1 kasab, 6 ekmekeçi, 6 leblebici, 1 kebabcı ve debbağ, fırıncı gibi mesleğinin icrasında tuz kullanmak mecburiyetinde olan kimselerden ibâret olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca pazar yerlerin-

[73] «Babamız ve dedemizin koyunları ve keçileri olup hayli tuz lâzım olmağın her sene varub Menemen memlehasından birer sinik tuz istimal idüb otuz üçer akça baha verirler imiş». Müh. def. 41, sah. 297, Hük. 634, Tarih 7 Zilkaade, 987.

[74] «Beğın memlehasına ber veğ-i iltizam emin olan Mehmed gelip memleha-i mezbüreden hasil olan tuz örüsü olan yerlere üç yılda bir tuz tarh oluna gelmeğın» Müh. 41, sh. 145 Hük. 325, Tarih 15 Receb 987.

«Müvekkilim mumailayh Nâzır Mustafa ağanın (Saruhan memlehası nâzırı) yedinde olan emr-i şerif mücibince Kazâ-i Manisanın re'ayasına üç sene de bir narh-ı cârif üzre tevzi oluna gelmişken». Manisa Kadı sicilleri No. 93, sah. 192, tarih 17 Zilkaade 1056.

de bu emtiayı kolayca devredecek pazar-çarşı otoritelerinden pazar-başılara, kethuda ve yiğitbaşılara da tuz tevzi edilmekte olduğu görülmektedir.

Ahyolu tuzlasında 1492 - 1495 seneleri iltizam devresi zarfında Ekim 1494 den Mayıs 1495 e kadar süren 7 aylık bir devre zarfında bizzat tuzlada 222,865 ton miktarındaki tuz da «beste» edilmiş olarak örüye dahil köy ve kasabalardan gelen delegelere kefalete bağlanma suretiyle tevzi edilmiştir [75].

Bu nevi mecburî tuz tevziatının gürültüsüz patirtısız cereyan ettiğini söyleyemeyiz. Tuzla mültezimlerinin tamahkârlığı, keyfî icraatı ve bazan da halkın muhalefeti dolayısıyla bu tarhiyatın durmadan aksadığı ve bazan da devleti zecrî tedbirlere başvurmağa zorlayacak kadar kronik huzursuzluklar yarattığı görülmektedir.

(1548 - 1549) tarihli Midilli mufassal defterinde yer almış ve adanın tahririne memur Sinan'a verilmiş bir hükümden nakledildiği bildirilen aşağıdaki metin bu konudaki yolsuzlukların en açık bir misalidir.

«Cezîre-i Midilli memlehasının milhine emin olan kimesneler haneden haneye birer buçuk kile ve bazılarına dört ve beşer kile ve bazı koyunları olanlara onar ve onbeşer kile ve bazı zeytinluğu olanlar birer müd tuz size lâzımdır deyu cebren akçaların alıp ellerine birer tezkire verirler imiş ki gelün tuzunuzu alun. Kadir olanlar dahî kendülerine kifâyet mikdarı tuz alub ve kadir olmayanların birer ve ikişer ve üçer yıldan virilmiş tezkireleri vardır ki akçaların virüb tuzların almamışlardır.....»

İmdi zikrolan milhin bahâsı hususu uslûb-i sâbık *der anbar olmak imiş* olveçhile kaydolunup re'âyaya tarh olunmıya. Amma tuz alanlar dahi âhar yerden tuz almayub hâcet oldukda varub anbardan alalar deyü emredip.» [76].

[75] Tuz tevzi edilen yerler arasında nefis-i Ahyolu, nefis-i Filibe, Eski-Zagraya tâbi Doranlı, Yanbolu'ya tâbi Tavil, Geyüklü ve Tuğrul köyleri, Kızılağaca bağlı Paşabeylu ve Musaathu, Ruskasrına bağlı Davutlu, Kırkkılıseye bağlı Urbanlı ve Karınâbad'a bağlı Balabanlı köylerine rastlanmıştır. Bak. Başbakanlık Arşivi: Maliyeden müdevver 6 No. lu defter. Varak 106a, 107a, 108a, 110a-b, 111a, 112a-b, 113a, 122a.

[76] Başvekâlet arşivi, 264 No. lu Midilli Mufassalı, varak 6.

Bu metinden açıkça anlaşıldığına göre tuzla âmilleri halkın ihtiyacını hiç nazar-ı itibara almadan, mahsulü teslim etmeden keyfî bir tarzda halktan para topluyor ve tuz almağa icbar ediyordu. Halkın bir kısmı ihtiyacı kadar tuz alıyor, bir kısmı da sadece tuz için önceden yatırdığı paraların makbuzlarını saklıyordu. 1549 senesine takaddüm eden yıllarda Midillide tuz meselesi, tuz istihsal ve satışını içine alan bir devlet inhisarı olmaktan çıkmış, kanunî esası bulunmayan keyfî bir vergi, kaba bir tazyik ve istismar vasıtası halini almıştı.

Silistre kazasında da devlet tuzlarını satmağa memur kimse-lerin tuzu teslim etmeden halktan para topladıkları ve tuzu vermediklerini, bu zülme tahammül edemiyen re'âyanın yerlerini yurtlarını terkettiklerini, bazı köylerin tamamıyla boşaldığını görüyoruz [77].

Kızılca tuzlada istihsal edilip bu tuzlanın örsü dahilinde Kirmasti kasabasında «Suk-u Sultanîde tarh ve tevzi edilmesi lâzım gelen tuzu» tuzla emîni hayvanlara yükleyip köy köy dolandırmak suretiyle satmağa kalkışmıştır. Tuz katarlarını beslemek ve misafir etmek gibi lüzumsuz mükellefiyetlerle halka zulmeden eminin bu durumu şikâyeti mûcip olmuştur [78].

Tuz tevziatına halk tarafından gelen muhalefetler de az değildi. Tuzlaların mahsulünün satılmasına mâni ve mukata'aların geliri- ni tehlikeye koyan bu muhalefet hareketleri daha fazla komşu bir tuzlanın mahsulünü tercih etmek ve örsü dahilinde bulunduğu tuzlanın mahsulünü almaktan imtina etmek suretiyle oluyordu. Halkın, tuzlaların gelirine «Mal-ı mîrîye gadr ve iltizama zarar» îka eden bu hallerinden mültezimlerin şikâyeti tevâli ediyor [79], devlet de halkın bu muhalefet hareketlerine mâni olmak için fevkalâde selâhiyetlerle durmadan yasakçılar gönderiyordu [80].

[77] Mühimme def. 79, sah. 20, Hk. 51, 11 Sefer 1019.

[78] Mühimme def. 96, sah. 41, Hk. 220, Evahir-i-rebîülâhır 1089.

[79] Müh. Def. 41 sh. 133 Hk. 297 tarih 18 N. 987.

Müh. Def. 41 sh. 145 Hk. 325 tarih 15 B. 987.

Müh. Def. 96 sh. 144 Hk. 730 tarih Evâsıt No. 1089.

[80] İnalçık-Anheger : Vesika 20, 21, 22, 23, 24, 25.

7 — Tuzun Devlet hazînesine sağladığı gelir :

Kaynağından itibaren istihlâke arzedildiği âna kadar bütün safhaların da devletçe sıkı bir nizam altında alınmış bulunan tuzdan hazînenin elde ettiği varidata gelince :

Bu hususu belirtmek için Osmanlı İmparatorluğunda faaliyette bulunan bir kısım tuzlaların ve tuz ithal iskelelerinin senelik safi gelirini aşağıdaki tabloda gösteriyoruz:

<i>Tuzlunun adı</i>	<i>Senelik geliri</i>	<i>Tarihi</i>	<i>Nereden alındığı</i>
1) Kızılcatuzla	383.393	928	Başvekâlet Arş. 111 No. lu Hüdavendigâr Mufassalı
2) Midilli tuzlası	32.000	955	Başvekâlet Arş. 214 No. lu Midilli Mufassalı
3) Menemen tuzlası	* 540.835	983	Tapu Kadastro 115 No. lu Saruhan Mufassalı
4) Mentеше tuzlası	513.500	991	Başvekâlet Arş. 110 No. lu Mentеше Mufassalı
5) Aydın tuzlası	** 844.000	983	Tapu Kadastro 167 No. lu Suğla Mufassalı
6) Teke tuzlası	40.000	II. Selim dev.	Tapu Kadastro 315 No. lu Teke icmâli
7) Adana (Ayas) tuz.	400.000	» » »	Tapu Kadastro 378 No. lu Adana ismâli
8) Kıbrıs tuzlası	100.000	980	Tapu Kadastro 64 No. lu Kıbrıs Mufassalı
9) Basra tuzlası	116.666	982	Tapu Kadastro 287 No. lu Bafra icmâli
10) Gelibolu tuzlası	756.692	1003	Tapu Kadastro 293 No. lu Gelibolu icmâli
11) Gümülcine tuzlası	450.000	II. Selim dev.	Tapu Kadastro 187 No. lu Gümülcine Mufassalı

[*] Başvekâlet arşivi 165 No. lu Saruhan mufassalında «Bermucebi-hücceti-kadı» ile 433 334 akça olduğu kayıttır.

[**] Aydın tuzlasının 935 teki hasılı da 844 000 akçadır. Bak: Başvekâlet Arşivi, 148 No. lu Aydın mufassalı.

<i>Tuzlann adı</i>	<i>Senelik geliri</i>	<i>Tarihi</i>	<i>Nereden alındığı</i>
12) Ağrıboz tuzlası (6 tuzla)	705.400	976	Tapu Kadastro 234 No. lu Ağrıboz icmâli
13) Mora (3 tuzla)	531.000	1128	Tapu Kadastro 251 No. lu Mora icmâli
14) Karlı-İli (2 tuz.)	126.115	970	Tapu Kadastro 279 No. lu Karlı-ili icmâli
15) İnebahtı tuzlası	3.200	976	Tapu Kadastro 243 No. lu İnebahtı icmâli
16) Delvine (Aydonat tuzlası)	40.000	III. Mehmed	Tapu Kadastro 228 No. lu Delvine icmâli
17) İşkodra (2 tuzla)	531.000	988	Tapu Kadastro 342 No. lu İşkodra icmâli
18) Avlonya tuzlası	65.000	980	Tapu Kadastro 62 No. lu Avlonya Mufassah
19) Divriği tuzlası	45.000	II. Selim dev.	Tapu Kadastro 153 No. lu Divriği Mufassah
20) Ahyolu tuzlası	153.000	III. Mehmed	Tapu Kadastro 83 No. lu Silistre Mufassah
21) Tekfurköyü tuz.	153.000	» »	Tapu Kadastro 83 No. lu Silistre Mufassah
22) Trablus iskelesi faide-i milh.	200.000	Kanûni dev.	Tapu Kadastro 203 No. lu Trablus Mufassah
23) Niğbolu iskelesi 'an mahsul-i faide-i milh	450.000	III. Mehmed	Tapu Kadastro 58 No. lu Niğbolu Mufassah
24) Hlonik iskelesi 'an faide-i milh.	630.000	» »	Aynı yer
25) Ruscuk iskelesi 'an faide-i milh	39.400	» »	Aynı defter varak 17a
26) Vidin iskelesi 'an faide-i milh	529.754	» »	Tapu Kadastro 57 No. lu Vidin Mufassah
27) Fethü'l-İslâm isk. 'an faide-i milh	9.338		Aynı yer
<i>Y e k ũ n</i>	8.387.943		

1 — Bu tabloyu yapmak için müracaat ettiğimiz kaynaklar Hâkana mahsus vergi ve nüfus tahrir defterleri ile bu defterlerin bir nevi hülâsası olan icmâl defterleridir.

Eldeki defterler muhtelif tarihlerde yapılmış vergi ve nüfus tahrirlerinin neticelerini ihtivâ ettiği için tablomuzda yer almış bulunan rakkamlar da muhtelif tarihlere taallûk etmekte ve 928-1128 tarihleri arasına isabet etmektedirler.

2 — Tuzlaların hâsılatı birbirini takip eden tahrirler esnasında diğer mukata'alardaki gibi pek az bir değişiklik ile ve bazan da aynen eski tahririn neticelerini ihtiva eden defterden «Defter-i 'Atıkden» yeni tahririn neticelerini tesbit eden «Defter-i Cedîde» naklediliyordu.

Bu sebeple tablomuzda yer almış bulunan rakkamlar uzun seneler zarfında tuzlaların senelik ortalama hasılatını gösteren ve dolayısıyla hazinenin her tuzladan tahsilini umduğu vasatî varidatı göstermektedir.

3 — Devletin, tuzlaların işletilmesini en çok vâridat va'd eden kimselerin uhdesine vermek prensibine istinad eden iltizam usulleri ile beher tuzladan tabloda yer almış ortalama gelirin fevkinde daha yüksek gelirler elde ettiği muhakkaktır.

Başvekâlet Arşivinde muhafaza edilmekte olan Ahkâm-ı Maliye defterleri ile mukata'a defterleri ve kısmen Kadı Sicilleri üzerinde yapılacak uzun araştırmalar sonunda bir kısım tuzlaların dinamizmini yani iltizam müessesesinin imkân verdiği vâridat artışlarını tesbit etmenin mümkün bulunduğunu kabul ederek, şimdilik eldeki kaynakların hâkana mahsus defterlerin» aksettirdiği statik durum ile iktifâ ediyoruz.

4 — Tablomuz Osmanlı İmparatorluğunda mevcut ve 982-1128 tarihleri arasında faaliyette bulunan bütün tuzlaları ve tuz ithal iskelelerini ihtiva etmektedir. Bir kısım tuzlaların ve ithal iskelelerinin hasılatı daha büyük bir mukata'aya ithal edildiğinden ve bu durumu ile tuzla ve iskelelerdeki tuz inhisarı gelirinun payını tâyin etmek imkânsız bulunduğundan bu nevi tuzla ve iskeleler tabloya alınmamıştır.

Bunun yanında mevcudiyetini tesbit ettiğimiz halde araştırmalar sırasında hâsılatını elde edemediğimizden dolayı listeye alamadığımız tuzlaların bulunduğunu itiraf etmek mecburiyetindeyiz.

Bunca noksanlıklar sebebiyle gerçek durumu aksettirmekten bir hayli uzak bulunan listemizde Akdeniz, Ege denizi, İyonya ve Adriyatik sahilleri, Basra körfezi ve Karadenizdeki mühim tuzlalar yer almış bulunmaktadır.

Bu hususiyetiyle tablomuzun Osmanlı İmparatorluğunda tuz mevzuunun gerçek durumunu temsil ettiğini ve devlet hazinesinin bu maddeden elde ettiği varidatın büyük bir kısmını göstermekte olduğunu söyleyebiliriz.

Tablomuzda yer alan tuzlalar Osmanlı İmparatorluğu hazinesine senede 8.387.943 akçalık sâfi bir gelir temin ediyordu.

Hazinenin tuzlalardan elde ettiği bu gelir, tablomuzun taallük ettiği tarihî devre içine giren ve Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan tarafından neşredilen İmparatorluğun (1527 - 1528) malî yılı bütçesinde [81] gösterilmiş bulunan Rumeli, Anadolu, Karaman, Zülkadiriye ve Rum vilâyetleri mukata'alarından hazinenin sağladığı 71.524.055 akça gelirin % 11,7 nispetinde oldukça mühim bir varidat idi. Bu gelir, aynı yıla ait bütçede yukarıda zikri geçen vilâyetlerin Beytül-mal hâsılatının (3.386.904 akça) iki mislinden fazladır [82].

Osmanlı bütçesinde böylece önemi belirtilen tuzlalar hasılatının reel değerine gelince : Osmanlı İmparatorluğunun fiyat tarihi henüz yazılamamış bulunduğundan yine aynı yıl malî bütçesi içinde kalarak aşağıdaki karşılaştırmaları yapmak suretiyle bu gelirin reel değeri hakkında aşağı yukarı bir fikre sahip olmak mümkün olacaktır. Yukarıda zikredilen bütçeye ekli IX ve X numaralı cedvellerde ulûfeleri 1 - 130 akça arasında değişen 21 doktor ve yardımcılarının yani saray'ın sağlık ekibinin günlük ücret yekûnu 776 akça olarak gösterilmiştir.

Bu sağlık ekibinin senelik maaş tutarı 283.240 akça ettiğine göre tuzlaların hasılatı ile bu ekibin 30 senelik personel masrafları yahut aynı vasıfları haiz ve binnetice eşit imkânlarla techiz edilmiş ve İmparatorluğun muhtelif yerlerine yerleştirilmiş 30 sağlık mer-

[81]. İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 15, sayı 1-4, Ekim 1953 - Temmuz 1954. Sh. 251-329.

[82]. Tuzlaların hâsılatı olduğu gibi hazineye mal edilmiyor, merkezden yapılan havâleler ile civarda bulunan bir kısım devlet işlerinin görülmesinde kullanılıyordu.

kezinin bir senelik personel masraflarına kâfi gelecek bir meblâğ idi.

Aynı bütçeye bağlı XV, XVI ve XVII cetvellerde divan ve Hazine-i Âmire gibi merkez teşkilâtının mühim bürolarında çalışan personelin adları ve yevmiyeleri (ulûfeleri) gösterilmiştir.

XV inci cedvelde yer alan ve yevmiyeleri 5 ilâ 33 akça arasında değişen 19 divan kâtibinin ulûfe tutarı 356, XVI ncı cedvelde yer alan ve yevmiyeleri 8 akça ile 50 arça arasında değişen 23 Hızâne-i Âmire kâtibinin ulufe tutarı 528 ve XVII inci cedvelde gösterilen ulufeleri (4 - 12) akça arasında değişen 23 Hızâne-i Âmire şâkirdinin (stajyer kâtip) ulûfe tutarı 122 akça olduğuna göre büronun günlük ücret tutarı 1006 akçaya bâliğ olmakta olup seneliği 267.190 akçadır.

Tuzlaların yukarıda tesbit edilen senelik geliri bu hesap üzerinden böyle bir büronun 21 sene müddetle personel masraflarını karşılamaya kâfi gelecek durumda idi.

Tetkik mevzuumuz olan devirde Ahyolu tuzlasında çalışan bekçilere âzamî olarak günde 4 akçadan ayda 120 akça ödenmekte bulunmasına mebni senelik ücreti 1460 akça üzerinden Osmanlı İmparatorluğu sahillerinde, tuzla ve iskelelerde senede 5745 bekçiye (gümrük ve muhafaza memuruna) maaş verilebilirdi. Her memurun kendisinden başka karısı ve 2 çocuğuna bakmak mecburiyetinde olduğu kabul edildiği takdirde tuzlaların geliri taşrada 22.980 kişinin bir senelik nafakasını sağlayabilecek bir para idi.

E K

TUZLALARIN SENELİK İSTİHSAL DURUMU VE TUZ SATIŞLARI
HAKKINDA BİR MİSAL

Karadeniz sahilinde mahsullerini iç memleketlerle beraber deniz yolu vasıtasıyla geniş bir bölge dahilinde dağıtacak çok elverişli bir coğrafi mevkide bulunan Ahyolu tuzlasının 1492 - 1495 senelerine ait ruznamçe (satış yevmiye) defterleri ile bu devreye ait satış hesaplarının hülâsasını ihtiva eden *müfredat* defterlerini elde etmiş bulunuyoruz.

Bu tuzlanın örsünü, Tuna üzerindeki iskelelerin civarında satılmakta olan eflâk tuzunun satış örsünden ayıran hududu tâyin edememekle beraber, Karadeniz, Boğazlar ve Marmara denizi yoluyla nerelere kadar uzandığını aşağı yukarı tesbit etmek mümkün olmaktadır. 1682 senesinde Ege denizi sahilinde bulunan Enez tuzlası ile Ahyolu tuzlasının örsü arasında vukua gelen bir ihtilâf sonunda maliyeden verilen bir emirde Varna, Midye, İstanbul, Galata, Üsküdar, İzmit, Adalar, Silivri ve Çekmecerler kazalarının Ahyolu tuzlasının örsüne dahil bulunduğu bildirilmiştir [1].

Varna'dan itibaren, İstanbul ve Marmara denizinin doğu ve kuzey sahillerine kadar geniş bir bölge içinde mahsulleri satılan Ahyolu tuzlasının yukarıda zikri geçen defterleri Başvekâlet arşiv umum müdürlüğünde muhafaza edilmekte olan maliyeden müdevver evrak arasında 6 numaralı cildin içindedir. 30 × 10 eb'adında olan bu defterde Ahyolu tuzlasına ait cüz'ler, Bender iskelesi gümrüğü ve Kili civarındaki dalyanların hesapları ile beraber ve rastgele ciltlenmiş bulunmaktadır.

Ahyolu tuzlasına ait cüz'lerin varak numaraları ve nev'ileri şunlardır :

[1] Başvekâlet Arş. Kepeci Tasnifi, Evamiri Maliye kalemi Ahkâm-ı Maliye kuyudatı Defteri No. 4/2740, sh. 38, tarih 4. R. 1093.

- I — Varak 1-12a, 899 senesi, ruznamçe (Cemaziülâhır ayı noksandır.)
- II — » 82a-102a, Recep-Zilkaade 898, ruznamçe
- III — » 105a-123a, Muharrem - 14 Şaban 900, ruznamçe
- IV — » 125a-126a, Cemaziülâhır 899, ruznamçe
- V — » 169-179, 6 Şevval 897 - 14 Şaban 900, müfredat
- VI — » 181a - 222a, 6 Şevval - Zilhicce 897 ile Muharrem - Cemaziülâhır ve Zilhicce 898, ruznamçe.

Tuzla âmilleri Mehmet ve Yakub'un iltizam devresinde, defterler tuzla emini Salih tarafından tutulmuştur.

Ruznamçe (yevmiye) defterlerinde her gün tuzlada yapılan satışlar ve müteferrik gelirler kaydedilmiş, ay sonunda, yapılan tuz satışlarının yekûnu ile müteferrik gelirlerden elde edilen hasılat ve yapılan masrafların yekûnları verilmiş, tuzla gelirden devlet namına yapılan ödemeler (havaleler) işaret edilmiştir.

Tuzladaki günlük tuz satışları aşağıdaki şekilde gösterilmiştir :

2 muharrem Y. ehadd. fi mihne (899)

Milh-i ... Kostandos

Müteferrika

Mezur	akça
12,5	4

Milh-i Todor Kominos

İbrahim,	Yusuf,	Beşir,	Hızır,	İskender,	Müteferrika
Mezur,	Mezur,	Mezur,	Mezur,	Mezur,	Mezur
10	5	4,5	7	7	1

Yekûn Mezur
34,5

Her aya ait yekûn rakamlardan bu tuzlada bir ay zarfında yapılmış olan satışların mikdarını mezur olarak elde etmek mümkündür. Meselâ: 899 senesi muharrem ayı zarfında 1847, sefer ayında 1306.5, rebiiülevvel ayında 1769.5, rebiulâhır ayında 824 mezur tuz satılmıştır.

Tuzlada yapılan satışlar üzerinden tuzla âmilleri tarafından «ösr-ü tuzcıyan» namı altında tuz sahiplerine ödenmiş olan kâra iştirak payları da aylık hesaplarda «harc-ı âmil» başlığı altında gösterilmiştir: 899 senesi muharrem ayı sonunda 3694 akçe, safer ayı sonunda 2613 akçe, rebiülevvel ayı sonunda 3539 akçe, rebiülâhır ayı sonunda 1648 akça.

Kâtibimiz tuzlada bir mezur tuzun kaçta satıldığını bildirmediği gibi, satılan tuzların bedellerini de ay sonu hesaplarında göstermemiştir.

Böylece, bu defterlerin ihtiva ettiği «mezur» yekûnu ve ösr-ü tuzcıyan verileri ile tuzlanın istihsal ve satış hacmini, gayrisafi gelirini hesaplamak imkânsız olmaktadır. Fakat iyi bir tesadüf eseri olarak Mehmed III. devrine ait Silister Livası mufassal defterinin Ahyolu memlehası ile alâkalı bir kaydı bize bu memlehanın muhasebe anahtarını vermektedir. «Zikrolan memlehadâ istimal olunan mezür ki doksân vakıyyedir, yarım mezûre bir vezne itlak olunur. Tuzcular hasıl eyledikleri tuzun mirî hizmetinde eminler mezürün cem'i zamanında otuz akçaya satalar. Herbir veznede (mezür olacak) ikişer akça tuzcularındır ve 28 akçasın mirî için zaptedeler.» [2].

Ahyolu memlehasının elde mevcut defterlerinin taallük ettiği 1492 - 1495 senelerinde «cem'i zamanında» hükmü meriyette olup satışlar bunun üzerinde yapılmakta idi.

Zira yukarda misâl olarak alınan ayların yekûn tuz mezürlerinin otuz akça hesabı ile elde edilen bedelleri ile tuzculara ödenmiş bulunan iştirak payları arasındaki nisbet $2/30 = \% 6.6$ olmaktadır.

Bu kaydın tuzla muhasebesine getirdiği vuzuh ile yukardaki rakkamları şu şekilde mânalandırmak imkân dahilinde girmektedir:

A y l a r	Mezür olarak	Okka	Kilogram [3]
Muharrem	1847	166.230	213.006,820
Sefer	1306.5	117.585	150.733,970
Rebiülevvel	1769	159.255	204.964,910
Rebiülâhır	824	74.160	95.373,120

[2] Tapu Kadastro Arşivi : 83, Silistre Mufassalı, varak 75b.

[3] 90 okka gelen mezür 1 okka 1282 gram hesabıyla 115.380 gram olmaktadır.

Akça olarak rakamlarımızın ifadesi de şöyledir :

A y l a r	T u t a r ı (Akça)			
	Mezür olarak	Yekün	Âmile kalan	Tuzculara verilen
Muharrem 998	1847	55.410	51.716	3.694
Safer >	1306.5	39.195	36.582	2.613
Rebiülevvel >	1769,5	53.085	49.544	3.539
Rebiülâhır >	824	26.720	25.072	1.648

Tuzlanın defterleri tuzlada satılan tuzların yeni mi, yoksa geçen seneden kalan tuz mu olduğuna işaret etmiş, mahallinde yapılan satışlardan başka öriye dahil iskelelerdeki mirî anbarlara sevkedilen ve halka tarhedilmiş olan tuz miktarını da göstermek suretiyle Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisarının hususiyetlerini belirten teferruatı da ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bütün bu verileri değerlendirerek Ahyolu tuzlasının 1 Ağustos 1492 ile 15 Mayıs 1495 tarihleri arasında istihsal ve satış durumunu ekli tabloda ve grafikte göstermek mümkündür.

İstihsal devreleri ve istihsal hacmi :

Ahyolu memlehasında 1 Ağustos 1492 — 15 Mayıs 1495 tarihleri arasında yapılan tuz satışlarını gösteren bu tablodan 1492, 1493, 1494 kampanyalarının tuz istihsallerini, defterlerin bazı kayıtlarından istifade ederek tahmin etmek mümkün olmaktadır.

1492 senesi kampanyasında istihsal edilen tuz miktarı :

Gerçekten 1 Ağustos 1492 den 15 Mart (25 Cemaziülevvel 898) tarihine kadar satılan tuzlar 1492 senesi istihsal devresine aittir [4]. Bu tarihte yeni tuzun satışı tamam olduktan sonra cemaziülevvel ayının geri kalan 26-30 uncu günlerinden (16-19 Mart 1493) sonra cemaziülâhır ve recep aylarında (20 Mart — 17 Mayıs 1492) tarihleri arasında yalnız eski tuz, Şaban ve Ramazan aylarında ise eski tuzla beraber 1493 senesinin mahsulü satılmıştır.

[4] 898 senesi cemaziülevvel ayının 1-8, 10 ve 25 inci günlerine tesadüf eden 18-25 Şubat ve 15 Mart 1493 tarihlerinde, cem'an 634.5 mezür yeni tuzdan sonra, yeni tuz satışlarının tamamladığı «milh-i cedid tamam şud» kaydedilip ayın 26-30 uncu günlerine tesadüf eden 1493 martının 15-19 uncu günlerinde, 1491 senesinden kalan tuzdan (milh-i âtik) cem'an 681.5 mezür tuzun satıldığı beyan edilmektedir. Varak 201a - 202a - 206a.

Bu durum karşısında Şevval-Zilhicce-897 muharrem-cemaziülevvel-898 aylarında yapılan cem'an 2031,6 tonluk satış 1492 senesi istihsal devresine aittir.

Bu mahsul ihtiyacı karşılamadığından, hükümetin müsaade-iyle normal narhın yarısı nisbetinde bir fiat ile (ber tarik-münasefe) eski tuzların satışı yapılmıştır. Ahyolu tuzlasında 1493 senesinde satılan eski tuzların aylık durumu şöyledir :

	T o n
26—30 Cemaziülevvel (15-19 Mart 1493)	78.631
Cemaziülâhır (20 Mart - 17 Nisan 1493)	249.858
Recep (18 Nisan - 17 Mayıs 1493)	102.515
Şaban [5]	6.115
Ramazan [6]	3.692

Böylece tuzla 1492 senesi mahsulü olan 2031 ton tuza ilâveten 1491 senesi mahsulünden 440 ton tuz satmış ve cem'an 2472,3 tonluk bir ihtiyacı karşılanmış bulunmaktadır.

1492 senesi mahsulünün satışları, tuzun bir nev'i hasadı olan Ağustos ayında 58 ton ile başlamış, istihsal devresini takip eden sonbaharda (24 Eylül - 24 Ekim 1492) 647 ton ile âzamisini bulmuş ve gittikçe azalarak sene sonunda (22 Aralık 1492 - Ocak 1493 te 54 ton ile asgarisi bulmuş ve 14 Mart 1493 te 73 ton ile satışı tamamlamıştır.

1493 senesi kampanyasında istihsal miktarı ve satışların umumî seyri :

1493 senesi istihsal devresinin mahsulü 25 Mayıs 1493 te ilk def'a piyasaya çıkarılmıştır [7]. Böylece istihsal devresinin başlangıcını 1493 Mayısının ortalarına yerleştirmek mümkün olmaktadır. 8-10-12, 14, 15 ve 17 Şaban günlerine tesadüf eden 25-27, 29, 31 Mayıs ve 3 Haziranda cem'an 27 ton yeni tuz satılmış bulunmaktadır.

[5] 1-3, 7 ve 21 inci günleri 18-19-21 Mayıs ve 7 Haziran 1493 günlerinde satılmıştır. 207 b.

[6] 1, 8, 13, 15-16 ve 24 ramazan (16, 23, 28, 30 Haziran ve 1, 9, Temmuz 1493 tarihlerinde satılmıştır.

[7] İptiddi furuht-u-milh-i-cedid, varak 208a.

1493 senesi, Ahyolu tuzlası için fevkalâde bereketli bir sene olmuştur. İstihsal bolluğu, kampanyanın Mayısın ortası gibi Karadeniz için fevkalâde erken tarihte başlamış bulunmasından ileri gelmektedir.

1492 senesi kampanyasının en hararetli devrinde, tuzlada işlerin daha fazla tuz toplamağa hasredildiği günlerde, 1-24 Ağustos tarisleri arasında 58 ton, 1494 senesi kampanyasının aynı şartlar altında bulunan 5 Temmuz — 2 Ağustos tarihleri arasında ise 78 ton tuz satışına mukabil işbu 1493 senesi kampanyasında 16 Temmuz — 13 Ağustos tarihleri arasında 397 ton tuzun satılmış bulunması da mezkûr yılda istihsal bolluğunu göstermektedir.

1493 senesi kampanyasında Ahyolu tuzlasında elde edilen tuzun hangi tarihe kadar satıldığını tesbit edemediğimiz gibi, 1494 senesi kampanyasının da hangi tarihte başladığını kat'iyetle tâyin edemiyoruz.

Bu senenin mahsulünden 1494 senesi baharında Nisan, Mayıs, Haziran (Recep, Şaban, ve hattâ Ramazan) aylarında yapılan satış temposunun kampanyayı takip eden 1493 sonbaharında yapılan satışlara yakın bir seviyede bulunması nazarı dikkati celbetmektedir. Hiç şüphesiz 1493 senesinde istihsal edilen tuzun bir kısmının örüye dahil ilkelelerden İstanbul ve Varna'ya bu devirde sevk edilmiş bulunması yanında, 1494 kampanyası başlarında elde edilen tuzların da defterlerde ayrıca tasrih edilmesine lüzum görmeden bu tarihlerde satılmış bulunmasının satış yekûnlarını kabartmış olması ihtimal dahilindedir. Belki de tuz âmilleri 1494 senesi kampanyasına (*âtik tuz*) eski tuz bırakmadan geçmek istemeleri neticesinde tuz satışlarını hızlandırmış ve 1493 kampanyasının tuzunu yeni kampanyaya girmeden elden çıkarmış bulunmaktadırlar.

Bu şartlar altında 898 Şabanında satılmış olan 27,8 ton tuzdan başlayarak Ramazan 899 sonuna kadar (4 Temmuz 1494) satılmış olan 505,5 ton tuza kadar olan satış serisinin yekûnunu 1493 senesi kampanyasının yekûn istihsali kabul edebiliriz. (4117,4 ton).

1493 senesi mahsulünün satış temposu 25 Mayısta 1.5 ton ile başlayarak zilkaade ayında (14 Ağustos - 12 Eylül) 765 ton ile azamiyi bulmakta, cemaziülevvel 899 da (7 Şubat - 8 Mart 1494) 58 ton ile asgariye inmektedir.

1494 senesi bahar ve yazında satışlar tekrar sür'atlenip 7 Mayıs — 14 Haziran günlerini içine alan 899 Ramazanında tekrar 746 tona yükselmektedir.

Bu senenin mahsulünden 631 tonu tuzlanın örüüne dahil İstanbul ve Varna'ya sevk edilmiş ve geri kalan tuzun tamamı tuzlaya gelen tüccarlara satılmıştır.

1494 kampanyası mahsulü tuzun miktarı ve satış durumu :

1494 senesi kampanyasının ilk mahsulü şevval 899 (5 Temmuz — 2 Ağustos 1494) da piyasaya arz edilmiş ve 78.227 kilo satılmıştır.

Defterlerimizin en son tarihi olan 14 Şaban 900 (11 Mayıs 1495 tarihine kadar 2255.4 ton tuz satılmış bulunduğundan Ahyolu tuzlasının 1494 senesi tuz istihsalinin asgarî bu miktarı bulduğunu kabul etmek lâzımdır.

14 Şaban 1495 tarihinde Emin Salih'in müddeti tamam olmuş ve aynı gün tuzlanın hesapları kapanarak, yeni emin Kasım işe başlamıştır. Devir muamelesi Ahyolu kadısının huzurunda yapılmış ve eski emin, yeni emine 37.551 akça teslim etmiş, tuzlanın 49.790 akça sağlam alacağı devredilmiş, 2.775 akça öşr-ü Tuzcıyan ödenmiş ve emin Salih'in 403 akça borcu kalmıştır.

Devir esnasında tuzdan hiç bahsedilmemiş olduğuna göre, 1494 senesi mahsulünün 11 Mayıs 1495 te tamamıyla satılmış olduğunu söyleyebiliriz. Esasen devir tarihinin yaklaştığını bilen tuzla emini, Osmanlı ihisar rejiminin kendisine vermiş olduğu üç yılda bir tuz tarhetme salâhiyetini kullanarak 2 Ekim 1494 tarihinden 24 Nisan tarihine kadar olan devre zarfında tuzlanın örüüne dahil bir kısım kasaba ve köylece cem'an 222.865 kilogram tuz tarhetmiş ve ancak bu yol ile teslim tarihine kadar bu tuzun satışını tamamlamıştır.

27, 28, 29 Zilhicce 1058 tarihinde Manisa'da yapılan tuz tevziatı

(Manisa sicilleri No. 97, Sah. 44, 46)

LİSTE : I

Tuz tevzi edilenin adı	Mesleği	Kile olarak tuz	Mevkii
Esseid Hüseyin Çelebi	Bakkal	10	Karaköy ehli suk'undan
Hasan	Leblebici	5	> > >
İbrahim	Başçı	10	> > >
İbrahim	Kebapçı	10	> > >
Karaköy Pazarbaşı		15	> > >
Hüseyin	Bakkal	10	> > >
Esseid Osman		10	> > >
Hamamcioğlu	Bakkal	10	> > >
Hacı Mahmut	Börekçi	10	> > >
Kara Mehmet		10	> > >
Aptullah		5	> > >
Hasan	Bakkal	10	> > >
Kocaoğlu Ahmet		10	> > >
Esseid Mahmut		10	> > >
Elhac Seyfullah		10	> > >
İskender Beşe		10	> > >
Mahmut	Bakkal	10	> > >
Hacı Hamza	Ekmekçi	10	> > >
Esseid Ali Çelebi		10	> > >
Ulucaklı Habibi		10	> > >
Garip	Başçı	10	> > >
Hacaruh	Ekmekçi	10	> > >
Garip	Bakkal	5	> > >
Hasan Beşe	Ekmekçi	10	> > >
Aptullah	Ekmekçi	10	> > >
Mehmet Beşe kölesi	Ekmekçi	10	> > >
Mahmut			
Himmet		10	İçeri pazar ehli suk'undan

<i>Tuz tevzi edilenin adı</i>	<i>Mesleği</i>	<i>Kile olarak</i>	
		<i>tuz</i>	<i>Mevkii</i>
		4	
Yusuf bey		5	
Hasan Leblebici	Leblebici	5	
Abdullah		5	
Esseid Hasan	Bakkal	10	
Pazarbaşı		10	
Büyük ali efendi		5	
Şehir kethüdası		3	
Sefer Çelebi		10	
	Yağcı	10	
Mustafa Çelebi	Yağcı	200	
Mustafa Çelebi	Fırıncı	10	
Miknos	Sığır kasabı	77	
Yusuf	Leblebici	1	İçeri pazar leblebici taifesinden
Veli	Leblebici	5	» » » »
İbrahim	Leblebici	5	» » » »
Hacı emin	Leblebici	5	» » » »
Akbaldır debbağlarına	Debbağ	66	
Sultan önündeki fırına	Fırıncı	10	
Piri Beşe	Ekmekçi	5	
Serabad debbağlarının yigit başısı Halil	Debbağ	100	
<i>Y e k û n</i>		<i>811</i>	